

301 Jean St.
Ludwicz

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СРЄПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК
VIII

ВИЗВОЛЬНИЙ**ШЛЯХ**

Суспільно-політичний і науково-літературний місячник

Видає

Українська Видавнича Спілка

LIBERATION**PATH**

Ukrainian Political, Social, Scientific and Literary Magazine

Published monthly by

Ukrainian Publishers Ltd.

No. 8 (83), August, 1954, Vol. VII

Редагує Колегія: проф. П. Олійниченко, м-р. Р. Борковський,
І. Ратушний, В. Василенко.

Головний редактор матеріалів УВАН:

проф. д-р П. Курінний

Відповідальний редактор: Г. Драбат

Редакція (Editorial)

28, Minster Road, London, N.W. 2. Tel. HAMpstead, 1771

Адміністрація (Administration)

237, Liverpool Road, London, N. 1. Tel. NORth, 1828

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ« НА 1954 РІК

країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія ..	1 ф. 16 шил.	19 шил.	10 шил. 6 п.	3 ш. 6 п.
Австрія	54 шил.	28 шил.	15 шил.	5 шил.
Аргентина ..	30 пезів	16 пезів	9 пезів	3 пези
Бельгія	210 фран.	110 фран.	60 фран.	20 фран.
В. Британія	1 ф. 12 шил.	17 шил.	9 шил.	3 шил.
Канада	7,50 дол.	4 дол.	2,25 дол.	75 цен.
Німеччина .	13 н. м.	6,75 н. м.	3,60 н. м.	1,20 н. м.
Парагвай ..	13 гуар.	6,75 гуар.	3,60 гуар.	1,20 гуар.
США	7,50 дол.	4 дол.	2,25 дол.	75 цен.
Туніс	1.400 фран.	750 фран.	420 фран.	140 фран.
Франція ...	1.400 фран.	750 фран.	420 фран.	140 фран.
Швеція	20 кор.	11 кор.	6 кор.	2 кор.

В інших країнах — у переліченні на валюту даної держави

Адреси наших Заступників на стор. 2

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 8. (ч. 8-83)

СЕРПЕНЬ

Річник I. (VII)

ЗМІСТ VIII-МОЇ КНИЖКИ

З крайових матеріалів: ВОЛЯ НАРОДАМ І ЛЮДИНІ . . .	3
Єретик: «ТВОРЧИЙ НАЦІОНАЛІЗМ», АБО СТРАТЕГІЯ ХИТРОГО ПАНЬКА . . .	9
Інж. Д. Шалдій: ДІЙСНИЙ ЗМІСТ СОВЕТСЬКИХ «СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК» . . .	12
Зіновій Карбович: ОСНОВНІ ЗАВВАГИ ДО ЗМІСТУ НАШОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ КОНЦЕПЦІЇ . . .	17
Проф. Г. Ващенко (дійсний член УВАН): ВИХОВАННЯ МУЖНОСТІ І ГЕРОЇЗМУ . . .	25
Д-р Ю. Русов: ТОЙ, ХТО «БАГАТО ЗНАВ ТОГО, ЩО МИ ДАВНО ЗАБУЛИ» . . .	34
Проф. Д. Горняткевич (Дійсний член УВАН): РІДКІ ГОСТІ Кн. Токаревський-Карашевич: ЖІНКИ В ЖИТТІ МАЗЕПИ . . .	41
Проф. Д-р П. Кованковський: ВІЙНИ І ФІНАНСИ . . .	49
Проф. Вадим Щербаківський: ПАМ'ЯТІ ВАСИЛЯ ГРИГОРОВИЧА КРИЧЕВСЬКОГО . . .	57
Проф. Г. Ващенко: «НАГОРОДА» . . .	63
С. Ф. Хмель (з крайових матеріалів): УКРАЇНСЬКА ПАРТИЗАНКА . . .	73
Леонід Полтава: ПРО ПІСНЮ . . .	81
Л. Т. Орлигора: ВОЛІ ГРИМ ГУДЕ . . .	91
Ш. Цвайг: (переклад М. Ореста): ГІМН ПОДОРОЖІ . . .	91
Ш. Цвайг: (переклад М. Ореста): БРЮГЕ . . .	92
Борис Антоненко-Давидович: СМЕРТЬ . . .	93
Л. Т. Орлигора: ВІТРИЛА ПІДНЯТИ . . .	100
О. Данський: ВІЛА ПАНІ . . .	101
К. Подолянин: З ЖЕНЕВСЬКОЇ СТАРОВИНИ . . .	105
Леонід Полтава: В. БЕЛІНСЬКИЙ ПРО ІСТОРІЮ УКРАЇНИ . . .	109
Д-р О. Соколович: «СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА» . . .	111

Передрук за дозволом редакції

ВИДАЄ «УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА»

ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

Fockham Library & Book Supply
17 *Acacia Str. Glenroy, W.9., Vic.*

АРГЕНТИНА:

Oleksa Buniy
C. *Warnes 2256,*
Olivos, F.C.N.B.M.,
Prov. Buenos-Aires.

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal
Bd. Charlemagne, 72. Bruxelles, 4

КАНАДА:

Онтаріо, Саскачеван, Альберта:
W. Nemyliwskyj
758, *Richmond Str. W.,*
Toronto, 3., Ont.

Квібек, Манітоба:

Wasył Kuc
P. Box 391, Hutington, P. Quebec

НІМЕЧЧИНА:

T. Boc
Harfenstrasse 20 1/6
(13a) Erlangen

ПАРАГВАЙ:

A. Kushchynskyj
Encarnacion.
Covilla de Correo, 60.

США:

Very Rev. P. Falco
1645, *South 16th Str.*
Milwaukee 4, Wis., U.S.A.

Дітройт і околиця:

S. Krupka
4519 *Cicotte, Detroit 10, Mich.*

Нью-Йорк і околиця:

H. Cebrij
721 *E. 6-th St., New-York City, N.Y.*

Огайо і околиця:

T. Wasylyk
1015, *University Rd.,*
Cleveland-13, Ohio

ФРАНЦІЯ:

"L'Ukrainien"
26, *Rue de Montholon*
Paris (9)

ТУНІС:

Roman Kaspryk
Berrage de Ben-Metir
Boite Postale 15. Ain Draham

ШВЕЦІЯ:

Ovs. J. Kostiv
c/o Johansson
Tors. gt. 49. III., Stockholm.

Ціна цього числа в Кольпюртерів і Заступників — 3 шил.

Всіх наших Кольпюртерів і Передплатників поза Великобританією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомляти головну Адміністрацію в Лондоні.

Воля народам і людині

Все величне, все найкраще, все вимріяне, на висоту чого могла піднятися будь-коли людська політична думка, вміщається в передовому гаслі Української Національної Революції: «Воля народам і людині». В гаслі цьому визначаються напрямні нашої революції, її основний зміст, її головна суть. Не розуміючи глибокої суті цього гасла, не можна зрозуміти, в чому саме лежить необхідність у здійснюванні і розвитку Української Національної Революції, яка сьогодні відбувається в надрах українського народу, яка щораз сильніше визначає свою печать, свій стиль на його духовості і яка щораз виразніше виходить поза українські національні рамки і стає справою міжнародною.

Основною метою Української Національної Революції сьогодні — це Українська Самостійна Соборна Держава. Цієї мети ніколи і ні за яку ціну ми не підміняємо. Це тому, що, поперше, УССД є найважливішою з цілей, що її визначає наш клич «Воля народам і людині» і, подруге, лише наявність незалежної Української Держави може стати надійною передумовою і справжньою гарантією того, що основний клич нашої революції торжествуватиме своєю перемогою.

Хоч найважливішою метою нашої теперішньої протибольшевицької боротьби є Українська Самостійна Соборна Держава, то, не зважаючи на те, гасло «Воля народам і людині», видвижене Українською Національною Революцією, не втрачає свого міжнародного значення.

Що несе людству це гасло, який його справжній зміст?

Як відомо, велика французька революція (почалась в 1789 році), яка проводилася під мобілізуючим гаслом «вільність, рівність і братерство», мала на увазі розв'язати тільки ті питання, що стосувалися прав людини і громадянина. Проблема волі народів, що були гноблені не входила тут в рахунок, бо сама революція мала зразу суто французький внутрішньо-суспільний характер. Насправді і громадянські свободи декларувалися лише на папері, оскільки французька революція не врахувала того, що замало є звільнити громадян від пут абсолютистичної влади королів і феодалів, не створюючи при цьому такого ладу, який би на довго гарантував здобуті громадянські свободи.

Якщо візьмемо до уваги 14 точок американського президента Вілсона, в яких він декларував національні самовизначення народам

світу, то мусимо ствердити, що це був тільки політично-пропагандивний жест представника країни, яка прагнула здобути популярність. Інакшим він і не міг бути, оскільки не було тоді такої сили, яка б і скотіла і змогла діяти проти несправедливої розв'язки міжнародних проблем в Європі і других частинах світу. Вілсонівські точки про державно-національне самовизначення народів світу навіть не передбачували, а тим більше не мобілізували відповідної сили, яка б була скерована проти імперіялізму, що виявлявся в загарбуванні та поневоленні народів і в колоніальній системі, встановленій серед нерозвинених і малорозвинених народів Азії і Африки.

Зупиняючись на ленінських тезах про право націй на самовизначення і державне відокремлення, які проголошували большевики напередодні жовтневої революції, нам приходиться вказати на ці тези, як на пропагандивно-тактичний маневр. Відомо всім, що в наслідок березневої революції в Петрограді 1917 року і других країнах царської Росії, поневолені царизмом народи розпростерли свої крила до вільного льоту. Майже всі неросійські народи, що були гноблені царською Росією, — український, білоруський, литовський, латвійський, естонський, народи Кавказу і Середньої Азії — приступили до будови своїх незалежних національних держав. Прагнення до волі в усіх цих народів було таке велике і таке неохитне, що з ним мусіли числитися російські большевики, які готувалися стати переємниками царської імперії в цілому. Не маючи в даний час змоги практично виступати проти національних революцій, які стихійно, мов гураган, підносилися на всіх просторах царської Росії, большевики вжили всіх заходів, усяких прийомів для того, щоб революційний вогонь спрямувати в невластиве русло, щоб революційне кипіння використати у своїх егоїстичних, чисто імперіялістичних цілях. Вони під покришкою лицемірних ними розголошуваних гасел про право нації на самовизначення аж до державного відокремлення, зуміли в значній частини широких мас поневолених царською Росією народів здобути бажану для себе популярність — популярність поборників національної свободи і викликати враження, що вони прагнуть до перебудови царської тюрми народів у систему вільних народів, але хочуть це зробити не шляхом національних, а т. зв. соціалістичних революцій. Це, мовляв, тому, щоб зразу ж звільнити усіх «трудящих від капіталістів та поміщиків, щоб вони не могли більше експлуатувати трудящих, щоб трудящі мали змогу зажити вільно і щасливо. При тому большевики хитро намагалися переконати народи, що національне визволення народів є справою другорядною, що національне питання народів повинно підпорядкуватися загальному плянові соціалістичної революції, тобто плянам російських большевиків, які себе проголосили реалізаторами соціалістичної революції. Вони намагалися закріпити в свідомості повсталі народів переконання, що імперіялістами є тільки царизм і т. зв. національна буржуазія, а ніколи російські большевики. Видвигаючи клич про право націй на самовизначення, большевики хотіли, таким чином, послабити чуйність народів, приспати їхнє недовір'я до російських імперіялістів взагалі, які, байдуже, під білим чи червоним кольором, завжди

прагнули і прагнуть до «єдиної неділімої». Свою ціль вони певною мірою досягнули. Послугуючись брехливою пропагандою і військовою силою, більшовики, за малими виїмками, окупували терени бувшої царської імперії і, таким чином, підтвердили, що їхній клич про національне самовизначення аж до державного відокремлення є звичайним пропагандивним трюком. Існування нової російської імперії т. зв. ССРСР, її понадтридцятилітня практика національного і соціального поневолення багатьох народів і майже двохсот мільйонів працюючих ще більше показують, що згаданий клич був лише пропагандивним і глибоко протинародним кроком.

Нічого доброго не можуть чекати поневолені і загрожені імперіалізмами народи і від т. зв. Організації Об'єднаних Націй, яку покликали до життя і в якій забезпечили свою перевагу, своє керівне становище великодержави. Одна з них — ССРСР, що поневолює десятки народів і загрожує усім іншим народам світу, являється запеклим поборником права «вето» в Раді Безпеки ООН, яким користуються лише великодержави (США, Англія, ССРСР, Франція, Китай) і яке прекрасно показує, що ця організація збудована за принципом упривілейованого становища великодержав. Отже, показує, що ця організація не може захищати справедливі життєві інтереси всіх народів і держав, малих і більших, а раз так, то зовсім ясно, що вона не охороняє і не може охороняти природних інтересів людини взагалі, її природні свободи, не дбає і не може дбати про її всесторонній розвиток.

Так, отже, бачимо, що дотепер ідея волі народів і людини не мала справжніх поборників. Справжніми поборниками ідеї волі народів і людини в сьогоденному етапі Української Національної Революції є українські революціонери — члени Організації Українських Націоналістів (ОУН), керовані Степаном Бандерою, і всі учасники Української Повстанської Армії (УПА), учасники визвольного підпілля та всі ті, які з ними співпрацюють.

Наш клич «Воля народам і людині», як про це говорить вже сама природа, звернений проти імперіалістичних усяких мастей. Бо лише тоді, коли наслідком революційних дій поневолених і загрожених народів будуть знищені всі імперіалізми, коли на їх руїнах заіснує новий справедливий лад — система вільних національних держав, лише тоді велика ідея волі народів і людини може справді тріюмувати. Система суверенних держав, побудованих за етнографічним принципом, матиме силу, щоб такий тріумф забезпечити. А цю силу черпатиме вона з дружніх взаємовідносин одних з одними, з щирості і довір'я між ними, що можливе в час неіснування старих імперіалізмів і при відсутності охоти в когонебудь з членів системи національних держав до здійснення нових загарбницьких кроків.

Але чи, і якщо так, то що може забезпечити перед можливими новими ворогами дружби і волі народів і людини?

Поперше те, що народи, виховані в душі ненависти до рабства, насильства й імперіалізму, повинні будуть виявити максимум пильності, щоб всяка імперіалістична кліка, що народжується, ліквідувалася самим народом, серед якого виникає.

Подруге, те, що всі народи, що творитимуть систему дружби і міжнародного співробітництва, повинні спільно намагатися не

допускати до народження порушників дружби і ворогів свободи, а тоді, коли б ті порушники такі народилися і намагалися здійснити свої протинародні пляни, тоді ті народи повинні бути спроможні своїми спільними силами ліквідувати їх.

Які ж маємо передумови для цього, щоб наш клич «Воля народам і людині» успішно реалізувався?

В сьогоднішньому світі є сили, що одних народів поневолюють, більше або менше узалежнюють від себе других, загрожують ще іншим. Це сили загарбницькі, імперіялістичні, тобто сили протинародні. Але є й інші сили. Це сили антиімперіялістичні — сили народів, що поневолені, сили народів, що так або інакше узалежнені від сил інтернаціоналістичних, сили народів, що так або інакше загрожені імперіялістами. Між цими рішуче противними собі силами ведеться боротьба. Бо імперіялісти намагаються не тільки закріпити, але й значно поширити свої теперішні позиції, а поневолені, узалежнені й загрожені народи прагнуть визволитися, унезалежитися, забезпечити свою суверенність, тобто прагнуть ліквідувати ті позиції імперіялістів. Покищо перевагу в цій боротьбі мають імперіялісти. Але це зовсім не значить, що взагалі сили народів є менші від сил імперіялістів. Ні. Можемо сміло твердити, що антиімперіялістичні сили є далеко більші, ніж сили імперіялістичні. Сьогоднішня їхня слабкість є лише в тому, що вони покищо роз'єднані, не сконсолідовані, що є наслідком тимчасової несвідомості значного числа тих народів у тому, що в них є великі сили, але вони покищо дримають, що їх треба і можна розбудувати і спільно провести в дію, спрямовану на захист своїх народніх прав і інтересів, і що така дія була би спроможна успішно знищити всякий опір, ставлений імперіялістами. Сили ці в переважаючій своїй більшості — в потенції, а не в дії. Для них працює час і вони з часом вповні виявляться, їхній тріумф в майбутньому. Нашу віру в це скріплює народження і існування Антибольшевицького Б'юро Народів (АБН), в якому вже об'єдналося певне число поневолених і загрожених большевицькими хижакими народів. АБН робить заходи для створення широкого фронту боротьби народів проти дикого московсько-большевицького імперіялізму, боротьби, яка знищила б московську імперію ССРСР, в наслідку чого на її руїнах повстала б система держав вільних народів, що дало б тим народам змогу створити в себе такий суспільний лад, що єдиний може забезпечити і справжню волю людини. І с, та будуть можливості для того, щоб АБН таку боротьбу остаточно зорганізував.

До найбільш сприятливих обставин створення такої боротьби зараховуємо: 1) те, що АБН являється рішучим поборником ідеї волі народів і людини, що її у формі клича «Воля народам і людині» видвигала Українська Національна Революція, ідеї, що є найпередовішою в сьогоднішньому світі; 2) те, що завзята визвольно-революційна протибольшевицька боротьба українського народу, очоленого визвольно-революційними організаціями ОУН-УПА-УГВР, якої розголос уже вспів розійтися широко поза межами України, запалює на протибольшевицьку боротьбу інші поневолені в ССРСР народи; 3) те, що велике невдоволення народів і працюючих в ССРСР, яке постало на ґрунті жажливого національного і соці-

яльного гноблення їх більшовиками і яке щораз то збільшується (бо збільшується гноблення), переходить уже в різних країнах СРСР (і поза Україною) в одверті виступи населення проти московсько-більшовицьких злочинців.

»1. Наші політичні й суспільно-економічні ідеї — найпередовіші ідеї сучасного світу. Вони формувалися в нас в основному під час зустрічі нашого руху з широкими масами Советського Союзу. Вони являють собою здорову, передову синтезу всіх здобутків Сходу й Заходу. Наша програма найкраще відбиває прагнення і потреби, як широких працюючих мас, так і окремих народів у СРСР. Ми боремося проти гноблення й експлуатації більшовицькою імперіялістичною клікою неросійських народів СРСР — за перебудову СРСР на принципі самостійних національних держав усіх народів, за свободне здійснення кожним народом права на самостійне державне життя. Ми боремося проти упривілейованого становища і вивищування російського народу в системі СРСР — за дійсну рівноправність між усіма народами СРСР, за гарантовану системою вільних національних держав, за справжню, основану на цій рівноправності, дружбу і співпрацю між ними. Ми боремося проти соціального гноблення і економічного визиску працюючих мас СРСР новою експлуаторською класою більшовицьких вельмож... Ми боремося проти диктатури комуністичної партії, проти тоталітаризму всіх мастей, проти терору МВД і МГБ — за справжню демократію, за справжні громадські свободи, за справжні права людини. Ми боремося проти імперіялістичних воєн, проти імперіялістичних загарбань — за справжній мир і дружбу між народами, опертих на систему вільних національних держав усіх народів світу. Наші найвищі ідейні гасла — »Воля народам!« — »Воля людині!«. Наші ідеї — це ідеї справжньої соціальної волі, ідеї справжньої свободи людини і громадянина, ідеї справжньої рівності і справедливості.

Лише здійснивши ці ідеї, народи Східної Європи і підбільшовицької Азії увійдуть в полосу свого справжнього розвитку і вийдуть, нарешті, на світові історичні шляхи.

2) В СРСР існує також загальне соціальне і національне невдоволення мас більшовицьким режимом. Невдоволені більшовицькою системою широкі маси працюючих СРСР — мільйони колгоспників, робітників, інтелігенції... Всіх їх більшовицька правляча кліка нещадно грабує, замучує непосильними нормами, примушує жити в найнужденніших умовах. Перед усіма ними постійно стоїть марииво голодової смерті, марииво довгорічної тюрми, концтабору, емведівського переслідування, терору. Всі вони падають з ніг від утоми й голоду, всі вони непевні свого завтра. Всі вони бачать, як на їхніх очах, на їх поті формується нова експлуаторська паразитарна класа — класа більшовицьких вельмож, складена з верховодів партії, МВД, адміністрації, армії.

Невдоволені також окремі неросійські народи СРСР. Більшовицька правляча кліка відібрала в них усі національні права, т. зв. союзні республіки поставила на становище звичайних губерній колишньої царської імперії, звела до нуля т. зв. суверенітет цих республік. Московсько-більшовицькі імперіялісти провадять політи-

ку жорстокого колоніального економічного грабування окремих національних територій і народів, гноблять неросійські народи культурно, ставлять їх у цілком підрядне становище щодо російського народу. Все це мусить викликувати обурення навіть у національно малосвідомих народів». (П. Полтава — «Наша основна мета та революція в ССРСР, як один з шляхів до неї»).

Наприкінці не зашкодить підкреслити, що факт прийняття Антибольшевицьким Бльоком Народів — оцим рішучим противником і ворогом найбільших ворогів національної волі, соціальної рівності, громадянської свободи усіх народів і працюючих — російсько-большевицьких гнобителів — нашого клича «Воля народам і людині», як свого головного клича, свідчить про те, що наші соціально-політичні ідеї є найпередовіші ідеї сучасного світу — вони мають загальнолюдське значення.

(Скорочений передрук красної брошури: «Наш клич «Воля народам і людині» — найбільш прогресивний клич у світі», 1952).

«Український народ бореться сьогодні й далі буде боротися за УССД, бо за неї боровся український народ багато сотень років дотепер. Уся дотеперішня тисячелітня історія (життя) українського народу, нам, тим людям, що живемо тепер, і всім тим, що житимуть по нас, наказує боротися без перестанку за УССД і її зміцнення. І в тих часах, коли український народ мав свою державу, і в тих часах, коли її не мав, завжди український народ платив дорожку ціну крові і труду за те, щоб мати свою державу і мати її вічно. За українську державу на протязі десятків поколінь мільйони найкращих, наймудріших, найвірніших синів українського народу боролися і трудилися, терпіли муки і страждання, проливали кров і гинули. Відколи український народ у неволі, кожне покоління народу працювало і боролосся, терпіло і гинуло за свою державу, не зважаючи, чи воно само діб'ється до тієї мети, а часто навіть не сподіваючися добитися до неї. Наші предки боролися і терпіли, наші предки вмирали з надією, що наступне покоління вже здобуде те, чого їм не вдалося здобути. Ось Шевченко. Скільки мук відтерпів він у ворожій каторзі, скільки переслідувань і гонінь зазнав за своє коротке та не даром прожите життя. Він був тоді майже самотній. Та тоді його праця над пробудженням свого народу вистачала за працю й боротьбу тисячів звичайних людей. Так, він знав, що за свого життя він не побачить українського народу в «своєї хаті-державі». Але вірив, що це неминуче станеться в майбутньому. Тому в своїх заповітах Шевченко каже: мене поховайте, а самі вставайте, гуртуйтеся, єдняйтеся, учіться на своїй і чужій історії, куйте зброю, рвіть кайдани і закладайте вольну нову сім'ю — свою державу. Боріться — побороте! Такий заповіт-наказ, писаний не завжди пером, але завжди кров'ю, припечатаний героїською смертю, залишили наступним поколінням українського народу всі його попередні покоління».

(З красної брошури В. Рамзенко: «Чому ми за Українську Самостійну Соборну Державу»)

Єретик

‘Творчий націоналізм’, або стратегія хитрого Панька

«Хоч дурний та хитрий» — кажуть наші дядьки. Думають, що хитрість позитивна прикмета. Тим часом вона є тільки сурогат розуму і там, де того розуму мало — хитрість ні до чого.

Наші націонал-комуністи хочуть двох зайців одразу спіймати. Протекторам доводять, що коли вони ще у «Volkischer Beobachter» і перед війною писали, то вже тоді були демократами й прогресистами і Маркса читали. А націоналістичну «мужву» переконають, що вони все були націоналістами і навіть Міхновського так шанують по смерті, як ніколи не шанували за життя. Смішне це хитруство!

Хвалять Міхновського за те, що протиставився пануючим тоді течіям демосоціалізму, — а самі якраз до тих течій («традиції Центральної Ради» 1917 року) повернути кличуть!

Хвалять Міхновського за те, що обстоював насамперед потребу «духового розвитку» нації, а потім її «матеріального гаразду», — а самі якраз підкреслюють останній, забуваючи про перший!

Хвалять Міхновського за те, що боровся за «пишний розвій індивідуальності» у власній державі, а самі проповідують соціал-тоталітарну Україну, де індивід зводиться до ролі раба. Ще й грозять йому «маршем советських колон», коли про свої права згадуватиме.

Чи це лише недоумство? Ні, це свідомо подвійна гра. Треба націоналістичну «мужву» заманювати своїм крутіством, підтримати в ній віру, що хитрі Паньки й досі є націоналістами. Інакше не піде «мужва» за фальшивими пророками, що ведуть її на шлях зради націоналістичної ідеї. Живих треба дискредитувати, бо не дадуть хитрим Панькам з собою зідентифікувати. Мертвого Міхновського (бо не запротестує!) треба взяти за свого «святого», хоч кожне його слово б’є в обличчя хитрих Паньків. Так роблять і большевики. Своїх живих ідейних противників розстрілюють — на правду чи in effigie, що ж до мертвих (Леся Українка, Шевченко), то «доводять», що вони були такі ж большевики й адоратори «старшого брата» москаля, як Тичина і М. Рудницький. Хочуть довести, що якраз большевики сповняють заповіт Т. Шевченка! А наші націонал-соціалісти хочуть довести, що якраз вони сповняють заповіт Міхновського, щоб повірила їм «мужва» і пішла за ними шляхом зради націоналізму. Так у часі т. зв. «людового фронту» у Франції, коли комуністи задумали фліртувати з націоналі-

стами — вітали вони, на своїх вічах, разом з червоним — трибарвний стяг Франції, а разом з «інтернаціоналом» співали й «марсельзу» . . .

В суть націоналістичної ідеї на цім місці не входжу (робив і робитиму це деінде і в іншим зв'язку), але кращий може доказ того, куди вони хотіли б повести за собою «мужву» отримаємо, коли підійдемо до справи з іншого боку.

А саме: мета крутійських стежок Паньків зразу стане видною, коли сконстатуємо: 1) що приятелі Паньків є ті, що приятелювали з большевиками, 2) що вороги большевизму — є ворогами Паньків, 3) що свою «визвольну» фразеологію мають Паньки ту саму, що й большевики!

І в большевиків — «безкласове суспільство», і в них. І в большевиків — «експлуатація людини людиною», і в них. І в большевиків — «усуспільнення знарядів продукції», і в них. І в большевиків — Маркс і «додаткова вартість» та прогрес, і в них теж! Що в хитрих Паньків деякі з тих гасел (кажуть вони) треба «інакше розуміти», то хто зверне на це увагу? Не додавати ж до кожного Марксового гасла щоразу свій коментар?

От і вийде, в очах маси, що соціална програма Лебедів і Ребетів — це лише своєрідна інтерпретація, відміна большевицької програми. Тим більше, що панове Ребети стало підкреслюють, що вони стоять не за якусь там «романтичну» Україну, а за «сучасну», тобто створену москалями.

Фразеологія ця шкідлива, бо большевицькими фразами не вільно означати нові ідеї, треба для них знайти й нові слова. Старі ж, утерті фрази викличуть завжди і утерті їх зміст, наданий большевицькою доволітньою агітацією і пропагандою. Ця фразеологія веде (свідомо чи несвідомо) в круг понять та ідей большевизму.

Голосячи свій «модерний, державно-творчий націоналізм» (пригадується «творчий націоналізм» ундіста Д. Палієва!), наші хитрі Паньки логічно зачисляють до своїх «святих» якраз тих політиків, які пристали до большевиків! Звеличують Винниченка, який перейшов у табір комуністичної Москви! Звеличують Грушевського, який перейшов у табір комуністичної Москви! Звеличують Пікасо і А. Жіда — двох комуністичних попіхачів, компліментують Чу-Ен-Лая. Нарешті «простягають руку» Бабенкові, Майстренкові і Багряному . . . «Скажи мені, хто твої приятелі і я тобі скажу, хто ти є». Коли ми знаємо в бік яких приятелів хиляться симпатії «модерних, творчих, прогресивних націоналістів», то знаємо й до якої ідеології хиляться вони. Та і соціалісти і радикали, які перед війною очорнювали, як могли, націоналістів — тепер оплескують «творчих націоналістів» за те, що нарешті на вернулися на їх віру.

Ті самі соціалісти й радикали уважають головними своїми ворогами «фашистів» і «шовіністів». Це ж були головні вороги і большевиків. Якраз на тих «фашистів» нападають тепер «творчі й модерні» Паньки. І в радикал-соціалістів, і в большевиків, і в Паньків — ті самі вороги! Цікаво? А в дефініції понять «фашиста» і «шовініста» хитрі Паньки вже не роблять застережень, як до свого марксизму і колгоспництва (мовляв, у нас це інакше, як у большевиків!). Отже приймають ці поняття з цим самим змістом, що

в них вкладають соціалісти, комуністи і «демократи». Кого ж ці останні звать «фашистами»? Всякого, хто виступає проти ССРСР. всякого, хто виступає проти марксизму, проти нагінки на релігію. Свого часу у «фашисти» полав і Черчил і Папа, а тепер — Айзенгавер і Мек-Карті... От проти якого «фашизму» виступають тепер наші «модерні» Паньки!

Кого паплюжать соціалісти й большевики ім'ям «шовініста»? Всякого, хто уважає, що над Дніпром має бути Україна, а не царство інтернаціональної зграї, що смокче піт і кров нашого народу

«Шовіністом» прозивають большевики й соціалісти всякого, хто любить лише свою країну, а ненавидить зайд, що над нею панують. От, кого, як «шовініста» паплюжать соціалістична, «демократична» й большевицька зграя і всякі Лебеді й Ребети...

Ті, хто приятелюють з большевиками, або симпатизують з їх системою (Винниченко, Грушевський, Багрянний, Майстренко, УРДП) — є приятелями або шанованими в «творчих і прогресивних» Паньків. Вороги большевизму є їх ворогами. Фразеологія і гасла — запозичені в большевиків...

Чого навчаться і куди підуть маси, «виховані» в такій ідеологічній атмосфері? Відповідь не трудно знайти: це місток до большевизму!

Ось чим дійсно є «модерний, творчий націоналізм». Він не є ані модерний, ані творчий, ані взагалі націоналізм. Він є ідеологією зради ідеї націоналізму, її систематичною руйнацією. Він є трусливим збереженням наліпки на пляшці, в яку вливають отруту. Це просто спізнене наслідування «Нової Доби» Винниченка, «борітеся — поборите» Грушевського, або Укр. Ком. Партії Мазуренків 1920-х років. Тільки ті не називали себе націоналістами.

Гостру відправку мусить дати цим «модерним і творчим» перекичкама український націоналістичний табір.

* * *

Р. С. Ясно, що навертаючись до «модерних» теорій радикалів і соціалістів, визбирають хитрі Паньки всі камінці, якими десятки літ обкидали Д. Донцова, щоб знову п'ятнувати його, як «проповідника ножа», «братовбивства», «фашизму» і т. п.

Методи полемік «модерні» В. Стахови-Паньки позичають від не модерних М. Стахових. Написав Донцов у «Шляху Перемоги», що в 1917 р. противники большевиків повинні були боротися з ними не виборчими картками, а силою, — і Паньки репетують, що це проповідь насильства «проти власного народу». Написали колись хитрі Паньки «Декалог націоналіста», який тепер їм треба зганити, — і кажуть, що й Декалог писали ті, що «були під впливом Донцова»... Виступлять Паньки проти християнського ідеалізму і зараз напишуть, що Донцов є безбожник... Тактика: «Лови злодія!» Ще й видадуть анатему на нього: мовляв він мав заслуги, а теперішні його думки — «нечесні й негідні». А в тім же ж «Укр. Самостійнику» пишуть, що «донцовство, як ідеологія — в основі залишилася такою сьогодні, як була вчора».

Чому ж «модерні» Паньки признають те «вчора», а плюють на те «сьогодні», коли між ними нема різниці? Тому, що Паньки зрадили своє «вчора»! В цім суть справи. В ім'я чого? Під чиею інспірацією? Це варта було б висвітлити.

Инж. Д. Шалдій.

Дійсний зміст советських «Соціалістичних Республік»

»В советському патріотизмі — гармонійно сполучуються національні традиції народів і загальні життєві інтереси всіх працівників Советського Союзу. Гармонійне поєднання національних традицій народів та загальних життєвих інтересів працівників СССР досягнуте на основі суспільного і державного устрою через мудру національну політику комуністичної партії». (Сталін: »Про Велику Вітчизняну війну«. Госполітвид., 1949 р., ст. 160-161).

На ґрунті цього »мудрого« вислову Сталіна й базується вся советська національна політика та виховання советського патріотизму. Отже, за Сталіним виходить, що національні традиції народів, тобто зовсім інші по своїй приналежності нації, можна сполучити в одне. До цього якраз і прямує тепер Москва. Сталін, а тепер його послідовні учні, включно з Маленковим, питання про нації опрацьовують і розробляють не під кутом притаманного кожній нації націоналізму, але під кутом інтернаціоналізму, під кутом нівелювання всіх націй в одну — якою є »великий« російський народ. Так один з советських »спеціалістів« в національному питанні М. Каммарі (працівник ЦК КПСС) пише в журналі »Комуніст«, що в СССР від початків існування советської влади і керівництва компартії розпочався процес формування соціалістичних націй. Отже за теорією компартії, існують буржуазні і соціалістичні нації. Така теорія створена Москвою по другій світовій війні, коли Сталін оголосив про »великий« російський народ та про інші »братні« народи, яких при всіх можливостях і неможливостях оминати було не можна. Історію постання »великого« російського народу, так званого »старшого« брата ми досить докладно знаємо. Про неї згадувати тут не будемо.

У вільному демократичному світі, де наука, а особливо гуманітарна, розвивається вільно, ніякої теорії про клясовість націй не існувало. І вона не може існувати, бо поняття нації лежить поза клясовістю. Чи це буде капіталіст, чи поміщик, чи робітник або селянин з української нації — він все буде по національній приналежності українцем. Інша справа, що при клясовому розподілі суспільства, український поміщик може, напр., мати загальні інтереси з російським поміщиком. Але лише загальні, так би мовити »інтернаціональні«, як ось торгівля збіжжям на світовому ринку.

І то лише при умові, коли існує, напр., така імперіялістична держава як Росія, яка вважає своєю складовою частиною Україну. Коли ж держави існують самостійно, навіть при найгострішому класовому розподілі суспільства, національні інтереси однієї нації з другою, що живе власним державним життям у власній державі, ніколи не будуть загальними. Які можуть бути загальні національні інтереси, напр., в українського селянина в боротьбі проти власних українських поміщиків, в порівнянні з російськими селянами. Абсолютно ніяких. Отже теорія Москви про соціалістичні нації і їх формування є не більше, як лише блеф і облуда. У світі ніяких інтернаціональних чи соціалістичних націй не може існувати тим більше, що кожний соціалізм, навіть «національний» в суті заперечує націю і проповідує інтернаціоналізм, під яким завжди хитро заховався державний імперіялізм.

«Советська влада, — як заявляють комуністи з Москви, — від перших днів свого існування проголосила «право націй на самовизначення». Вона знищила всі форми національного гноблення та нерівності, створила умовини для розвитку національної державності, господарства і культури всіх націй та народностей ССРСР. Це все, звичайно лиш у московській теорії, записано на папері. Те, що Москва проголосила «право націй на самовизначення» і навіть записала про те до конституції ССРСР, ніхто не заперечує. Але, коли ми переглянемо на практиці те «самовизначення» по-московському — бачимо лише облуду і брехню. Хіба не є найбільшою черговою, закровою на весь світ, облудою святкування 300-ліття воз'єднання України з Росією? Святкування 300-ліття воз'єднання України з Росією ніяк не може вкладатись у нормальну логіку. З одного боку «право націй на самовизначення», а з другого боку «воз'єднання». В якій же тоді площині вирішено в ССРСР національне питання? Хіба може в тій, що Росія (РСФСР) «подарувала» Україні Крим, який був від багатьох віків українським. Дійсно дивне розуміння советського «самовизначення»!

В 1950 році Госполітвидавництво ССРСР випустило в обіг спеціальну брошуру «Національні традиції і виховання советського патріотизма». В ній, між іншим, пишеться: «При капіталізмі багатонаціональні держави творились шляхом завоювання, приєднання примусом слабих націй до більш сильних, шляхом гноблення, експлуатації слабих народів капіталістичними хижачками, — при соціалізмі ж навпаки, об'єднання націй проходить добровільним шляхом, на ґрунті рівноправства націй, що приводить до розквіту всіх націй». Напевно, згідно такого твердження й святкується в ССРСР «воз'єднання» України з Росією! Історія України і Росії докладно свідчать, як і яким «добровільним» шляхом відбувалося вже за часів соціалістичної советської влади «воз'єднання» та «приєднання» до Москви України, Білорусії, Латвії, Литви, Естонії, Кавказу, Туркестану, Казакстану, Азербайджану, та інших національних республік, що нині входять до складу ССРСР. Сталінське ж возвеличення «великого» російського народу, як керівної сили ССРСР, найяскравіше свідчить про «рівноправність» націй в ССРСР. Але за советськими методами все те до рахунку не йде. Головне, щоб без кінця тлумачити поневоленням народам про

те, що вони в пешу чергу мусять бути советськими патріотами, бо тепер ті народи перетворилися вже з капіталістичних націй у соціалістичні. Пишучи й розробляючи теорію формування соціалістичних націй, масковані теоретики ніяк не можуть викрутитися з того сліпого кута, в який їх завів советський інтернаціоналізм. Не можуть вони його заперечити, бо природа советського інтернаціоналізму полягає в традиційному московському імперіалізмі. Згаданий уже нами М. Каммарі пише, що советська влада по своїй природі є інтернаціональна, бо керівною силою советської багатонаціональної держави являється робоча кляса — ворог всякого гноблення, носій ідей пролетарського інтернаціоналізму. А як відомо, пролетарський інтернаціоналізм сьогодні сягає вже аж за Вашингтон і Буенос-Айрес.

Щоб виправдати поневолення націй в ССРСР, кремлівські філософи придумали так би мовити ключ до розв'язки всіх національних питань в ССРСР. Таким ключем Москви є советська федерація і автономія. А суть її, як вони пишуть, полягає в тому, що державна влада в ССРСР належить не національній буржуазії, а робочим і селянам кожної нації. Кому належить в ССРСР влада і якій нації, показує найліпше сесія Верховної Ради ССРСР, що відбулася 20-го квітня цього року. 27-го квітня у Москві відбулось останнє засідання Ради Союзу і Ради Національностей, на якому був сформований уряд ССРСР. Як відомо, 14 березня ц. р. відбувались вибори депутатів до Верховної Ради. За советськими даними голосувало за блок комуністів з позапартійними — 99,8%. Але ще перед виборами ЦК КПСС звернувся до виборців з закликом, та висунув власних кандидатів. Серед кандидатів не маємо ані одного позапартійного. Всі вони або комуністи, або «безпартійні» більшовики, тобто керівні відповідальні працівники найвищих державних установ та заведень і всі нагороджені орденами чи лауреати сталінської премії. На ділі такий «безпартійний» рівнозначний членові партії. Отже депутатами було вибрано не тих, кого хотів народ, а тих, за яких примусив голосувати ЦК КПСС при підтримці МВД. Ця комедія відбулася 14 березня, а продовжувалась вона від 20-го по 27-го квітня. А 27-го квітня, як говориться в радіозвідомленнях, партійною групою компартії ССРСР, яка була присутня на засіданню, та Радою Старіших — була внесена пропозиція про склад Президії Верховної Ради ССРСР. Між іншим, пропозиція про склад була схвалена ЦК КПСС. Отже, якби вона не була схвалена ЦК КПСС та не була від комуністичної групи і Ради Старіших — тоді б МГБ напевно розігнало б сесію та перерештувало всіх делегатів. А тому, що все було наперед визначено — депутатам нічого не залишилось робити, як одноголосно схвалювати і приймати. Так було черговий раз сформовано уряд ССРСР. Отже ніякої народньої влади немає і не було в ССРСР. Все накинуто згори. Хіба Ворошилов чи Маленков або Каганович репрезентують народ? З 54 міністрів міністерств, які існують в ССРСР, «нацменів» всього лише 9; з них українців — 7, або 12% всього складу. Останні всі росіяни. Це і є «основа советської федерації і автономії, що забезпечує повне равноправіє і добровольне об'єднання націй в одном советском государстве». І немов би на підтвердження «добровільного» об'єднання націй, в журналі «Комуніст», за березень 1954 р., в статті «Соціалістичні нації ССРСР під час переходу від

соціалізму до комунізму», автор пише: «Російська робітничка класа і весь російський народ дав вирішальну допомогу іншим народам ССРСР не лише в піднесенню їхнього матеріального рівня, але і в розвиткові національної культури, в політичній освіті. Великий російський народ і тепер продовжує давати велику, безпереривну допомогу національним республікам у розвитку господарства і культури та в підготовці кваліфікованих кадрів». — Така допомога, як відомо, виявлялася з боку росіян в тому, що державною мовою в УСССР являється російська мова, навчання у вищих наукових українських школах відбувається російською мовою, Академія Наук УСССР безпосередньо підлягає Москві, керівні працівники до со-ветських установ призначаються за згодою Кремля, в УСССР існують лише так звані республіканські міністерства, навіть скла-найвищої влади в УСССР, — ЦК КП України, складається на 50% з росіян, а перший секретар ЦК КП, хоч і вибирається для форми на пленумі ЦК, але призначається він лише за згодою ЦК КПСС. Всі колгоспи УСССР перенасичені москалями, а голови колгоспів в більшості москалі, надіслані з РСФСР. Так на практиці виглядає соціалістична по змісту і соціальна по формі національна політика Москви серед поневолених нею народів, а особливо в Україні. А в сучасний момент та політика вже досягла таких вершків, що на останній сесії Верховної Ради було сказано, що на «добровільне» переселення з України на далекий Схід асигновано додатково 20 мільйонів руб. поза тими, які були асигновані по бюджету ще в 1953 році. Такі асигнації з боку Москви не являються випадковими.

Кремль урочисто оголосив, що тепер в ССРСР вже будується комунізм. А під час побудови комунізму советські соціалістичні нації набирають нового обличчя. «В умовах переходу від соціалізму до комунізму проходить культурне зближення всіх націй», — так пишуть теоретики національного питання в ССРСР. Отже звідси є цілком зрозумілим, що для кремлівських володарів найголовнішим питанням є злиття культур усіх поневолених ними націй в одну, при керівній ролі російської, як «передової» культури. А це свідчить про те, що знищення національної культури рівнозначне знищенню національного обличчя, перетворення поневолених націй в один російський народ. Тому й запроваджено тепер в Україні у великих розмірах «добровільне» переселення з усіх областей, а в першу чергу з південних. Крім господарсько-економічних цілей, переселення передбачає викорчування з української нації елементи націоналізму, про які знову ж таки розписує на своїх сторінках журнал «Комуніст». Він пише, що «пролетарський інтернаціоналізм — це ідеологія солідарності всіх націй, найжорстокіший ворог націоналізму. Націоналізм — це ідеологія і політика розпалювання ворожнечі і недовір'я між народами, це політика, що виявляє і плекає егоїстичні інтереси нації, а особливо експлуататорських клас. Буржуазні націоналісти проповідують єдність експлуататорів і експлуатованих внутрі нації, а тим самим відтягають трудівників від боротьби проти власної національної буржуазії». Ось під яким кутом розглядають москалі націоналізм, а в тім числі і український. Дивним є лише одно — чому Москва боїться українського націоналізму і саме тепер, коли в ССРСР уже не існують жодні буржуазні класи, не

має ані капіталістів, ані поміщиків? Україна не має ніякої національної буржуазії, не має її і серед української еміграції закордоном. Чи не є тут зовсім інші причини? Так, вони є, це ці причини, що український націоналізм спрямований своїм вістрям на знищення московського імперіялізму, на визволення всіх поневолених націй від московського ярма, на розподіл СРСР на національні держави, на знищення експлуатації, за самовизначення і дійсне відділення націй від Москви й створення самостійних суверенних держав з власною правдивою владою. Ось чому Москва так боїться українського націоналізму і ось чому вона ще й донині оперує старими, вже давно віджилими формулами про «буржуазний націоналізм» та його «буржуазну» ідеологію.

Коли ми переглянемо сучасні советські теоретичні журнали, то помітимо, що на їхніх сторінках дуже велику увагу приділяється націоналізмові взагалі, а українському зокрема. Така увага свідчить про те, що не дивлячись на всі заходи з боку Кремля, націоналізм серед поневолених народів має не тільки глибокі коріння, але активно діє і розвивається.

Без сумніву, що советська пропаганда частинно впливає на психіку поневоленого населення, але національна ідеологія в середовищі поневолених народів дуже живуча, а тому наше завдання як українських націоналістів-революціонерів жити той національний дух, підсилувати його та спрямовувати на боротьбу проти московсько-комуністичних імперіялістів, «демократів» і єдиноділимців усіх напрямків чи то на рідних землях, чи закордоном. Лише в Українській Самостійній Соборній Державі українська нація буде жити вільно й творитиме та кристалізуватиме власне духове національне обличчя, а всі інші народи в ній будуть мати повну національну свободу і творитимуть свою культуру, і по формі, і по змістові, якщо вони не будуть ворогами УССД.

»Мов отруйними газами туманять нас противники, ніби високими гаслами, гарними фразами — братерство народів, гуманність, мир, тощо. Їм ця наука не шкодить, бо знають чого хочуть, як вовкові, що хотів з'їсти червону шапочку, не шкодив бабусин очіпок, ні солодка мова... Але нас ця ворожа фразеологія розкладає, заломлює, нищить усякий дух протесту. Ось, як казала поетка:

**Кожний раб,
Як лиш науку ворожу перейме
Стає покірним, чесним, роботящим,
Хоч кия забувай!**

(Д. Донцов: «В путях фрази», ЛНВ, 1928).

З. Карбович

Основні завваги до змісту нашої визвольної концепції

(Порядком обговорення)

(Закінчення)

Чи такі наші принципи звужують розмах визвольної революції? Ніяким чином! Вони лише впорядковують і надають — установаючи гієрархічність відповідно до важливості елементів — тривалого розгону революції та гарантують її перемогу за всяких умов. Це дві, але непротилежні речі: включення найширших кіл у боротьбу і творення твердої її основи, як організатора, що за жодних умов не захитається. Кінчаючи завваги, зв'язані з політичною організацією, хочемо відзначити, що навіть коли б за большевицького режиму не вдалося вдержати широко-розгалуженої організаційної мережі, то, на нашу думку, вистачає окремих розкиданих гуртів, які знають, чого хочуть. Стратегія нашої революції має саме на увазі не лише сцентралізовану одночасну атаку, а приймає теж таку дію, яка розпорощує сили ворога. Неважливо, де розгориться боротьба, бо мала іскра, не конче в центрі, творить великі пожежі й охоплює все.

Національно-революційна армія та її роль

Другим чинником, що організує національно-визвольну революцію, є армія. Її творення перевела в нас (1942 р.) революційна ОУН. Доки не буде ясности щодо альянтської концепції перебудови Сходу, яка мусить виявитися на практиці, а не лише в деклараціях, ОУН не могла б, у випадку походу на Схід, брати участі в чужих арміях, чи якихось сателітних або їм подібних «українських» урядах. У той час ми боролися б не за владу, а за опанування всього українського життя, щоб створити таку ситуацію, за якої жодне розпорядження сателітної влади не могло бути виконане без нашої фактичної згоди.

В майбутньому політична організація далі буде мотором творення революційної армії. Вона бо політизуватиме все життя. Вона мусить опанувати ідеологічно й політично всі військові формації, щоб спрямованість їх дії не була хибною і не зійшла на манівці.

Революційна армія мусить бути політичною армією, тим більше в період розпаду большевицької влади, коли ще буде величезний хаос, коли діятимуть десятки різних ворожих п'ятих колон, що намагатимуться звести її на манівці. В той час потрібна буде рішуча відсіч нашої політично-програмовою настановою. Але річ не в комісарщині, а в пройманні армії нашими самостійницькими впливами. Закони армії залишаються її законами. Основне ідейно-

організаційне гасло, яке ми тепер кидаємо в советську армію, — це її розпад на національні армії, як органічний наслідок здійснення національного принципу усамостійнення народів, поневолених Москвою. Це гасло вже сьогодні мобілізує советських воєнків і підживляє імперіяльну концепцію, валячи її основу — різнонаціональну армію.

І тут наше цільове призначення органічно в'яжеться з актуальним бойовим гаслом навіть на військовому відтинку. Тепер організаційно-політичну роботу в советській армії може проводити, очевидно, лише політична організація, бо і завдання, що стосуються до советської армії — політичні. Метою її є творити серед солдатів ядра, революційні вогнища, політичні осередки, які вже тепер організували б боротьбу, хоча б у дуже загальній площині, всебічно використовуючи протиріччя в армії на тлі національному, соціальному, товариському, ієрархії, і т. п. Ми цих умов дії в советській армії тут не аналізуємо (протиріччя в советській армії — це, м. ін., теж протиріччя советського режиму).

При розгляді проблем советської армії, армії імперії, не можна обминути критичної оцінки наступного погляду, який ми вже оцінили при іншій нагоді, а саме: чи перший етап революції буде антирежимний, соціально-політичний, і лише потім вона перейде в національну фазу? Повторяємо: навіть якщо б так подекуди почалося з огляду на соціально-економічне гноблення, яке відчувається дуже дошкульно, то тоді нашим завданням є негайно одночасно перетворювати цю боротьбу на національну революцію, за національну волю і державність. Треба відразу поєднати соціальне з національним, не дати змоги повести революцію біло-синьо-червоним, чи іншим імперіялістам у спільний російський, чи інший котлодок. У той момент, коли народи й воєнки советської армії, неросійської національності, валитимуть советську владу, нищитимуть своїх начальників і МГБ-івських керівників, новий російський імперіальний фронт уже творитиме чергову силу з ясною метою, з проєктованою новою антисоціалістичною і антикомуністичною програмою, з приватною власністю, з землею для селян, з фабриками для робітників, яким земля і фабрики будуть «дані», щоб тільки зберегти імперію. Тоді російські імперіялісти можуть посилати неросійських солдатів додому, щоб брали землю й фабрики, а з російських солдатів організуватимуть завойовницьку армію, яка слідами Муравйова, Троцького й Денікіна наступатиме на Україну та інші «окраїни», щоб «закріпити», мовляв, за «українськими селянами», цим разом, приватну власність на землю перед, напр., большевиками чи їм подібними. Це була б стара пісня: «поміч» Катерини гайдамакам, Петра — Палієві, чи недавній обман Леніна. Цю пісню тепер знову почали співати Керенський. НТС, російський «Соціалістический Вестник», який пише про тотальну, «інтегральну деколективізацію» і «персоналізацію». Всі вони знають, який вітер віє з України, цієї незмінної антиколгоспної України. Той вітер насторожив московських імперіялістів; лише наших доморослих марксистів із соціалістичного і несоціалістичного бльоку він ще нічого не навчив, бо їх учителем є не живе життя, а ще й далі, заперечена життям і наукою, доктрина Карла Маркса. Те, що в перший момент валення большевизму совет-

ська армія зразу не розлетиться, може бути при відсутності гурта з ясними цілями використане на шкоду національним революціям. Тому треба мати на той час ясну концепцію. Коли, напр., в разі війни ми кидаємо гасло: геть загарбницькі війни, геть большевизм! — то мусимо одночасно дати й позитивні гасла, а саме: творити революційні армії, і поборюючи всякий імперіялізм, будувати власні держави, ставити багатомільйонні армії на захист власних держав і здобутків національної революції. Неминучий факт повалення большевизму хочуть використати нові російські імперіялісти, кристалізуючи свій антирежимний спротив у новій конкретній формі: в антикомуністичній, »демократичній«, з трудовою приватною власністю, в російській »федеративній« імперії під стягом НТС, який хоче цю імперію зберігати. Протилежною цілям російських імперіялістів є лише концепція АБН. Саме АБН дає конкретну розв'язку всіх цих проблем, ставлячи в центр уваги національний принцип, розвал російської імперії, повернення державам-сателітам суверенності в їх етнографічних межах і здійснення права самовизначення всіх поневолених Москвою націй. Проблему багатонаціональних армій, напр., советської, чехо-словацької і інших — АБН розв'язує життєво, згідно з його основним принципом: національна держава, отже, — національна армія.

Потрібно, щоб вояки советської армії та армії васальних держав СРСР, сини народів, поневолених большевизмом, були пройняті нашими ідеями і були готові за них боротися. Тому одним з найголовніших наших завдань є просунення наших ідей у советську армію для перетворення її на національні армії поневолених Москвою народів, які спільно й дружньо розгромлять большевизм. У зв'язку з цією ролею, яку призначено воякам советської армії відіграти у визвольній революції, треба дещо спинитися над цією справою.

Советська армія не може бути переможена тільки ззовні, війною чи інтервенцією. Вона мусить бути переможена насамперед зсередини, революцією здійсненою її вояками. В цьому секрет перемоги над большевизмом та російським імперіялізмом узагалі. Советська армія, як інструмент советського російського імперіялізму — наш ворог, але вояки советської армії, неросійської національності, для яких наші ідеї стають їхніми ідеями, — це наші друзі, наші спільники в боротьбі проти большевизму. Цим воякам советської армії належить одна з найважливіших ролей у вирішальній боротьбі наших народів із силами большевизму та російського імперіялізму.

Наше основне завдання, — полонити душу вояків советської армії для Визвольної Революції Народів. Живі люди, які творять советську армію, важливіші від військової техніки. Техніку ми будемо мати. Вона є тепер у руках вояків советської армії. З погляду нашої військово-революційної стратегії найважливіше повернути цю техніку проти тих, кому вона сьогодні служить — проти гнобителів наших народів — большевиків. Вирішальним чинником для нас і далі лишаються ідейно-моральні та національно-політичні фактори в житті поневолених Москвою націй, а не військово-технічні. Ми знаємо, що вислідом нашої Визвольної Революції Народів не може перекреслити ні сила атомової, ні будь-якої іншої зброї

(за оволодіння таємницею якої, большевики витрачають гори народнього золота), бо не можна ніякою мертвою технікою покрити живу душу людини, що цю техніку винаходить і застосовує. А в боротьбі за душу людини переможуть не большевики, які топчуть найелементарніші людські права, а ми, — ті, хто підняли стяги людської свободи! . . .

Сила систем, яка базується на воєнно-технічній могутності, — це тільки видимість сили. Справжня сила полягає в ідейно-політичній перевазі, яка опинилася тепер на нашому боці. Ідейно-політична база нашої революції, наша національно- і соціально-політична доктрина, створюють всі передумови для того, щоб на перешкоді розгрому СРСР та його васалів не стали їхні воєнно-технічні досягнення. Ці досягнення силою закономірності розвитку нашої революції будуть скеровані проти них самих. Машинами керують живі люди, що прагнуть свободи. Тому в нашій праці постійно підкреслюється ідеологічна та громадсько-політична сторона визвольної справи.

Про те, що наші тези не порожні, а підтверджені життєвими фактами, свідчить минула світова війна. Чи думали імперіялісти, починаючи цю війну, що масова революційно-повстанська армія може бути реальною, а не фантастичною концепцією боротьби народів проти них? Ніхто з них навіть уявити не міг, щоб в епоху бомбардувальної авіації і танків була ще можлива боротьба примітивно озброєних мас поневолених народів, що, як третя сила, виступлять у ході війни на арену історії й тим заздалегідь вирішать вислід війни. А саме так і сталося! Брехливим виявилось нахвалювання імперіялістів, що кілька бомбардувальників зможуть придушити народне повстання. Всупереч передбаченням, імперіялісти не тільки виявилися безсилим придушити повстанські рухи в себе в запіллі (напр., гітлерівці в Україні, Югославії, Польщі, Білорусії, Франції і т. п.), але більше того, ці рухи навіть зуміли завдати останнього смертельного удару тим, проти кого вони були спрямовані («Макі» у Франції, УПА в Україні, четніки в Югославії, — співвирішили долю гітлеризму в Європі).

Помилковим виявилось твердження військових теоретиків імперіялізму, що пропорційно до розвитку військової техніки й механізації війни зменшуватиметься значення дії народніх мас, а особливо поневолених народів. Життя підтвердило принцип, який ми висували ще на початку другої світової війни, що розвиток військової техніки тепер ще більше, ніж досі, збільшує значення широких народніх мас. Ці маси, а не лише техніка, вирішують вислід боротьби. Соціяльний розвиток світу йде сьогодні в тому напрямі, що головним і вирішальним фактором історичного процесу стають уже не окремі громадські стани і, тим більше, не окремі особи, а народні маси, як втілення мети народів-націй і носії їхніх ідей. Цей процес особливо яскраво відбивається на тлі технічно-цивілізаційного розвитку. Це ж він завів сьогодні імперіялістичні системи в сліпий кут внутрішніх протиріч, у яких так немічно борсаються тепер імперіялісти. Деякі імперіялісти намагаються знайти звідси вихід у тоталітаризмі, сенс якого зводиться до того, що імперіялісти прагнуть тотально оволодіти народніми масами, щоб всебічно паралізувати їх енергію, спрямовану на шукання революційного шляху до виходу з цього сліпого кута. Проте, вони не врахували

того, що народи можуть відповісти на це подібною тотальною боротьбою. Жертвою такої тотальної боротьби, між іншим, теж поневолених народів, їхніх народніх мас, вправ німецький націонал-соціалізм. Наступною жертвою тотальної боротьби народів неминуче мусить стати большевизм — тоталітаризм найгіршого типу. І нічого не pomoже йому новітня військова техніка, якою він сам озброїв проти себе народи.

Національні і соціальні революції матимуть у національних арміях, на які розпадеться советська армія, свого вільного прапорносця й борця. Осередком же, навколо якого творитимуться майбутні національні армії поневолених нині народів, стануть революційно-повстанські армії, — ці справжні національно-визвольні армії, які борються за незалежні держави своїх народів. Ці революційно-повстанські армії, як ідея, концепція боротьби, ніколи не можуть бути знищені. Вони завжди наново будуть відроджуватися.

Справжню ідейно-політичну силу революції, що досягає zenіту, творить армія революції. Ядром цієї армії є повстанська армія. Це спочатку гурт добровільців, що мають сміливість вступити в безпосередній бій із ворогом. Вони стають тим ідейно-проміноючим осередком, на який орієнтується масив советської армії. Ця армія може, як це було за специфічних німецьких умов в Україні, творитися в запллі ворога, але може виникати й з інших обставин. Коли у вирішальний час така армія створиться і буде вміло керована, вона виконає величезне діло. Те, чого досягла УПА, має величезне значення для всієї визвольної революції народів.

Коли б «мир» існував ще довше і УПА не могла б втриматися в теперішніх формах, то це, одначе, не позбавить її значення. Своє зроблено. Вона на ще ширших просторах, ніж досі, жила б далі палаючим кущем для всієї України й усього гнобленого підбольшевицького світу, закликаючи до боротьби. Порив народу в усіх площинах життя, який поборюватиме й безоглядно нищитиме систему гноблення, максимально відзеркалюється у збройній повстанській дії, яка остаточно вирішує долю ворожого режиму. Коли такий семафор боротьби з'являється у відповідній формі засягу на рідні землях і про нього у вирішний час іде вістка по всій окупованій землі, тоді за його прикладом ідуть інші, долучаються до нього, щоб на подібних основах творити свої вогнища боротьби. Це широко відроджене вогнище боротьби може поставати і в самій советській армії, також поза територією рідної землі, але в ім'я визвольної ідеї. 1917 р. іскру революції за українську державу кинув український волинський полк поза Україною. І в сьогоднішніх умовах українці можуть боротися за українську державу і на Сибірі, осідку запроторених мільйонів свободолюбних людей, зокрема українців.

Яка і де постане нагода революційного зриву, годі передбачити. Найімовірніше, що ця іскра запалає в Україні, що українці на батьківщині дадуть гасло остаточного зриву і в Україні розростеться знову могутня повстанська армія, армія мас, що розправить свої дужі рамена по цілому СРСР і кликатиме всіх нищити рабство. Національна революційно-масова повстанська боротьба, нерозривно поєднана з соціально-політичною, — це стихія, що її вже не стримати нікому і нічим. Вона охоплює народні маси, в руках яких тайна успіху всяких революцій. Тому наша основна ставка — це ставка на нарід, на народні маси.

Не змова, а визвольна революція

І саме тому, що народні маси відграватимуть вирішальну роль в революції, наша концепція революції — це не концепція змови Катіліни чи «чорної мафії», не концепція перевороту, а боротьба народніх мас, захоплених нашою ідеєю, що відкриває їм шлях до гідного, вільного людського життя. Тому нашої визвольної революції не може знищити большевицький терор чи большевицька машина МВД; вони можуть розкрити ту-чи-іншу підпільну організаційну станицю, зліквідувати її, але вони не зліквідують ідеї боротьби і її носія — народніх мас. Ми робимо ставку на явну, масову боротьбу, гасла якої поширюються так, що перед ними нікому не сховатися. І проти цього наші вороги безраді так, як проти гасел французької революції був безрадіний февдалізм. Тому й аристократ — підпора февдалізму — Ляфает став на боці революції і валив февдалізм. Ми не конспіруємо нашої визвольної концепції, ані системи ідей. Вони тим сильніші, що ширше відомі, що ширші кола їх здійснюють, бо не можуть опертися їх стихійній силі. Це не виїмковий випадок, що советський полковник присмирнював молодого загонистого енкаведиста, який збивався відразу ліквідувати ОУН-УПА такими словами: «Вони мають ідею — свобода народам, свобода людині, якій не легко протидіяти». І саме завдяки цій ідеї ОУН-УПА тримаються вже стільки років, незнищені й неупокорені. Сьогодні МВД нікому не вірить і кожного підозріває, чи часом він, не «заражений» нашою ідеєю. В ідеї суть нашої концепції боротьби і на цьому ми будуємо нашу революційну стратегію. При такому поставленні справи найсильніший терор ворога нам не страшний. Він може припізнювати годину нашого визволення, але не може його спинити. Ідея озброєного народу і масової повстанської збройної боротьби, не може бути ліквідована жодними технічними винаходами модерної війни.

Національно-визвольна антибольшевицька революція поневоленних московсько-большевицькими імперіялістами народів, в авангарді якої стоїть Україна (зокрема в її ідейному проводі), має характер універсальний. Наша стратегія охоплює всі підбольшевицькі народи і всіх їх організує, принаймні, ідейно-політично. Ми включаємо себе, як передова антибольшевицька сила в антикомуністичний і антиросійський фронт у світі, таким чином ми боремося за наші цілі й поза межами наших рідних земель, тим більше, що загроза большевизму існує для цілого світу. Борючися за світові антикомуністичні ідеали, висловлені в нашому гаслі «свобода народам, свобода людині!» — перетвореному в ідейно-організаційний клич: «Свободолюбні народи і люди всього світу, єднайтеся в боротьбі за свободу народів і людини! — ми боремося за нашу свободу, єднаючи універсальне з національним.

Українською визвольною революцією почнеться нова доба в історії знеможеного світу. Українська еміграція, тобто ця велика кількість вихідців із рідних земель, буде лише тоді виправдана, коли вона буде справжнім носієм революційних ідей боротьби проти большевизму в цілому світі, коли ідеї української визвольної революції, що є універсальними, будуть діяти серед усіх українців на чужині, коли ми станемо авангардом антибольшевицької

дії в усіх формах, не лише на рідних землях, але й поза ними. Як буде для цього змога й передумсва, то українці поза рідними землями із зброєю в руках поборюватимуть большевицькі перевороти, бо наш фронт краю і чужини проти большевизму є тотальний, нерозривний. Українці — авангард АБН, а через нього — пробоевий кадр антибольшевизму і справедливости в світі. Боротьба ОУН-УПА унапрямяє революційний фермент та підсилює революційну потенцію народніх мас; щораз більше звужується коло олігархів, щораз більше прірва між ними і масами. Вже сьогодні, хоч терор шаліє більше, ніж досі, маси відкрито кленуть режим; роблять це робітник, колгоспник, інтелігент, червоноармієць... Завдяки боротьбі, маси щораз більше відчувають свою силу і коли спалахне революційна іскра — схоплять тиранів за горло.

У висліді другої світової війни, сили революції зміцнилися в ідейному, політичному й стратегічному сенсі. Факт окупації большевиками нових територій розпорошує тиск большевизму на інші народи, змушує їх боротися проти нього, ставить перед світом загрозу знищення і таким чином приспішує універсальну оборону й розправу з большевизмом. В рості большевицького імперіялізму є низка протиріч, у яких большевизм розгублюється і які ми використовуємо для нашої визвольної справи. Аспект нашої революції — європо-азійський, вона діє в площині двох континентів, і було б помилково звужувати революцію до Європи чи лише Сходу Європи. Азійський ренесанс народів, магометанський світ, визвольний рух колоніяльних народів нам не байдужі не лише на майбутнє, але й тепер. У цей спосіб позиції большевиків послаблюються. Большевизм деконцентрується, його кордони відкриті в Азії і в Європі. Атака альянтів можлива з різних боків, а не лише з одного, як за гітлерівської інтервенції.

Отже, існує необхідність розпорошення сил большевиків, деконцентрації їх. Усе це елементи, що чимало важать для внутрішньої революції. І Сибір, і Казакстан, і Кавказ виростатимуть теж на пляцдармі боротьби й атакуватимуть депендралізовані осередки большевицької індустрії та хліборобства, бо концентрична атака большевизму неминуча. Передбачаючи це, він мусить відповідно розподіляти свої внутрішні сили, отже, мусить послаблюватись його внутрішній фронт, не в сенсі послаблення терору, а залишення слабших пунктів. Індустрія Сибіру і хліб Казакстану не зможуть врятувати імперії, коли буде інша стратегія війни. Важливим моментом є удар по російському корінному запіллю, а не ведення війни на т. зв. периферіях, бо тоді території поневолених народів будуть знищені, а російська корінна територія потрапить тим часом сконсолідуватися й творити базу війни. Якщо війна буде перенесена на російську етнографічну територію, удар по ній (рос. території) примусить росіян відтягати війська з поневолених країн, щоб врятувати свій центр. У той час поневолені народи можуть розправитись з окупаційними військами. Ніхто не боронитиме Росії, напр. в Києві, коли вона буде заатакована в Московщині. Синхронізація революційного зриву всередині з можливою зовнішньою війною, при врахуванні згаданих моментів на з'ясованих ідейних засадах, швидко покладе край тиранії. Революції несуть завжди зі собою без порівняння менші жертви, ніж війни, зокрема для поневолених

народів. Як гарматне м'ясо, поневолені народи у війнах несуть удесятеро більші жертви, ніж тоді, коли стають борцями за волю свого народу. Коли б лише 20 % жертв українського народу в імперіалістичних війнах було впало в цілеспрямованій визвольній революційній боротьбі, — Україна була б сьогодні вільною, наймогутнішою державою на Сході Європи. Річ, звичайно, не в їх смерті, а в тих, свідомих цілей, мільйонах, що за ними стояли б.

Сила нашої ідеї і національна свідомість українського народу мусять бути такі, щоб включити в могутній фронт визвольної боротьби також усі поневолені народи. Нам треба теж демобілізувати російські народні маси, піднімаючи їх до боротьби з большевизмом та протиставляючи їх провідній верстві. Як це робити — це питання тактики, яке не є предметом нашої статті. У всякому разі, загально відомо, що жоден російський імперіалістичний центр не може відкрито оголосити війну нашим ідеям, що є найсправедливішими. Також програмових позицій АБН досі ще ніхто не заатакував. Бо хто ж може протиставитися гаслу »Свобода народам і людині!«, або гаслу »Самостійні, соборні, ні від кого незалежні національні, в етнографічних межах держави«?

Ми наступаємо широким фронтом, з якого не виключаємо нікого. Хто стоїть на наших правильних, загальнолюдських позиціях свободи й справедливості для людей і народів, той може йти поруч нас. Хто ж їх заперече, той сам ставить себе на другому боці барикади. Отже, з обох боків позиції ясні.

Шлях до нашої волі — це Визвольна Революція Народів. Без неї не плисти українському кораблеві до перемоги. Україна може бути вільною лише завдяки своїм великим ідеям. Вони стануть добром усього людства, зокрема поневолених досі Росією народів. Україна не може визволитися »випадком«, »збігом обставин«, кон'юктурою, як Польща чи Румунія. Вона назавжди визволиться тільки тоді, коли будуть вільними всі інші нації, поневолені Росією. Карта світу мінялася кожного разу, коли падала українська держава, бо тоді поставала можливість виходу імперіалістичної Росії на світову арену і після поневолення України падали одна за другою інші держави в обійми російської імперії. Тепер цей процес мусить піти в зворотному напрямі. Карта світу в корені зміниться, коли постане УССД, а за нею інші національні держави. У висліді такого грандіозного — із світовим аспектом — процесу, що повертає і довершує історичну справедливість, можлива наша свобода. Сама інтервенція не принесе Україні волі. За весь час нашої історії ще ні разу Україна не визволилась шляхом інтервенції, а завжди, і єдино, силами революції. І Хмельниччина, і революція з 1917-20 рр. народилася не на шляху інтервенції, а у висліді внутрішніх процесів, великих національних і соціальних змін. Не інакше буде і тепер.

Проф. Г. Ващенко

Виховання мужності і героїзму

Боротьба українського народу за волю, що тягнеться вже біля семисот літ, наближається до свого кульмінаційного пункту. Від того, як закінчиться вона, залежить «бути чи не бути» українському народові. Боротьба ця остільки трудна, а завдання, що стоять перед нашим народом остільки складні, що їх можуть розв'язати лише героїчні зусилля народніх мас. Отже, в душі героїзму ми мусимо виховувати і нашу молодь, бо від неї в першу чергу залежить майбутнє України. Але що таке героїзм?

Звичайно зі словом «героїзм» з'єднується уявлення про сміливу і мужню людину, що в боротьбі не вагається пожертвувати своїм життям. Таке розуміння героїчного ми зустрічаємо, між іншим, і у Жюльє де Готье. («Логіка героїзму»). Він пише, що героїзм виявляється переважно в дії. Рушійною силою останнього є не мотиви, (релігійні, моральні, політичні і т. ін.), а свідомий, своєрідний інстинкт, що іноді навіть суперечить усвідомленим мотивам поведінки. Аналізуючи переживання героя, Готье приходять до висновку, що діючою ланкою його поведінки є прагнення ствердити незалежність і міць свого «я» навіть тоді, коли б це загрожувало людині смертю. Не заперечуючи того, що в героїчному вчинкові часто відіграє роллю підсвідоме, що іноді героїчні вчинки суперечать звичайній логіці, мусимо в той же час ствердити, що не всякий відчайдушний вчинок можна назвати героїством і не всяку сміливу людину — героєм. Наприклад, більшість культурних і вихованих людей не назве героєм бандита, що з ризиком для свого життя грабує банки або мандрівників. Люди іноді називають героями навіть і розбійників, але тоді, коли розбійник має під собою якесь ідейне підложжя. Наприклад, український нарід оспівує як героя Кармелюка. Але в ньому він бачить не звичайного розбійника, що грабує і забиває людей, щоб самому добре пожити, а бачить в ньому месника за кривди, що жорстоке панство заподіяло селянству.

Отже, у змісті поняття «герой», «героїчне» визначне місце посідають мотиви, що керують поведінкою людини. Ми називаємо героями людей, що цілком віддаються якійсь високій ідеї і здібні жертвувати для здійснення її своїм життям. Герой перш за все є суцільна людина. Він — визначна особистість з чітко накресленою вдачею. Тому, як не заслугоує на назву героя той, хто діє відчайдушно, під впливом ефектів, так не заслугоує на нього людина, що має високі ідеї, а не має сили реалізувати їх. У героїчному вчинкові виявляються в своїй суспільності всі сили людського духа. І підсвідомі потягнення, і сильні почуття з різноманітними відтінками, і міцна воля, і певні ідеї. Але основну роллю в цьому складному комплексі переживання мають ідеї, що їм служить людина. Саме вони становлять мету, до якої йде людина. А без усвідомлення мети немає волі, значить нема й характеру. Ідеї збуджують почуття,

що своєю чергою підносять дух людини, збільшують її енергію запалюють бажання досягти певної мети. З цього ж джерела родиться радість перемоги, і рішучість не зупинятись ні перед якими перепонами в досягненні поставлених перед собою цілей. Ще Арістотель указав на наявність розумових елементів у хоробрості і мужності. Він визначав мужність, як середину між відчайдушністю і боягузством. Від відчайдушності хоробрість і мужність відрізняються тим, що вони керуються розумом. У міркуванні Арістотеля є цілковитий сенс. Справжня хоробрість полягає не в тім, що людина, не думаючи, ризикує своїм, а іноді й чужим життям, а в тім, що вона в небезпеці не губить голови, володіє собою, обмірковує ситуацію, вибирає найкращі методи для осягнення мети і жертвує життям лише тоді, коли немає іншого виходу, або коли буває загрожена її честь та гідність. Так, наприклад, мужній вояк не кидається сліпо на ворога, а обмірковує свої кроки, вибирає найдоцільніші засоби перемогти його, але бореться з ним до останнього, уникаючи полону, що загрожує йому безчестям і тортурами.

Героєм людина може стати не в наслідок тимчасового захоплення високою ідеєю, а лише тоді, коли ідея зрослася з нею, стала частиною її «я». Тоді ідея стає вартісною за життя. Людина тоді скорше пожертвує життям, ніж ідеєю.

Оскільки різними можуть бути ідеї, що їм служить людина, то можуть бути і різні типи героїв. Найчастіше героями називають вояків. Але це занадто вузьке розуміння героїства. Героєм може бути вчений, мандрівник, мистець, громадський і політичний діяч. Хіба не виявили високого героїзму місіонери, що з ризиком для життя йшли до дикунів проповідувати віру Христову? Хіба не виявили його мандрівники, що, не зупиняючись перед можливостями загибелі від голоду і холоду, йшли сотні кілометрів засніженими пустелями до полюсу? Перед ними ясною зіркою світила мета, для одних, — поширення віри Христової, для других — відкриття полюсу, і вони, перемагаючи всі труднощі й страждання, прямували до неї.

Чи суперечить героїзмові гуманність і м'якість вдачі? Коли йде мова про героїв: науковців, мандрівників, а тим більше місіонерів і взагалі релігійних діячів, то тут ніякого заперечення бути не може. Але героя-вояка більшість звикла уявляти собі, як людину сувору й жорстоку, для якої чужі почуття ніжності і лагідності. Хибність такого уявлення доводять численні факти. Ахілл, ім'я якого стало синонімом хоробрості, невтішно і довго плакав над трупом Патрокла. Українські козаки, хоробрість яких викликала здивування сучасників, як співається в пісні, «плачуть, тужать в турецькій неволі». Мало того, з жорстокістю, звичайно поєднується не хоробрість, а боягузство, а зі справжньою хоробрістю — гуманність. Часто буває, що командир жорстокий і бездушний в умовах мирного життя, виявляє себе як боягуз на війні. Вояки УПА, що виявили подивугідну хоробрість, не були жорстокими не тільки щодо мирних поляків, які не ликовили українцям, а навіть червоноармійців, які попадали до них в полон.

Героїзм є перш за все властивістю видатних особистостей. Історія дає багато прикладів особистого героїзму. Може найяскравіші з них в історії старовинної Греції — це спартанський цар Леонід і великий філософ Сократ. Леонід свідомо загинув з 300-та спар-

танцями, щоб затримати персів і дати можливість грецьким воюкам організуватися для захисту батьківщини. Як бачимо, в ньому діяв не сліпий афект, а мужній розум і свідомість обов'язків перед своїм народом. Такі ж самі мотиви керували і Сократом, що мужньо взяв чашу з отрутою із рук тюремщика, хоч мав усі можливості уникнути смерті.

Ще переконливішим доказом твердження, що героїзм воюка може сполучуватися з гуманністю, і що в основі героїзму лежить висока ідейність, є великий грецький герой Олександр Македонський. Про його надзвичайну мужність свідчить той факт, що він, не маючи ні великого війська, ні великої флоту, пішов війною проти могутнього володаря Середньої Азії, перського царя Дарія, який мав численне військо і велику флоту. Під час війни Олександр виявив надзвичайну мужність і рішучість. В бою при Іссі персів було 500-600 тисяч, а македонців лише 30 тисяч, себто у двадцять разів менше. І все ж таки, завдяки мужності Олександра і геніальній здібності орієнтуватись в умовах бою, македонці з малими жертвами з свого боку перемогли персів. Часто хоробрість Олександра досягала такого ступеня, що здавалась божевільною. А, проте, він ніколи не губив влади над собою.

І в той же час Олександр ніколи не виявляв найменшої жорстокості, навіть часто виявляв великодушність. Так, напр., він зупинив різанину після ліквідації повстання в Єфесі. Захопивши після бою при Іссі табір Дарія і взявши в полон матір, жінку й дітей Дарія, він повівся з ними надзвичайно гуманно.

Що ж керувало Олександром Македонським в його діяльності, повної мужності і героїства? Невже якісь півсвідомі сили, сліпе бажання ствердити своє «я»? Ні, ним керувала ідея з'єднати в політичну і культурну цілість Схід і Захід. Професор Уїллер в своїй монографії «Олександр Великий» пише: «Історія не знає другої особистості, що стільки зробила для розбудови нашої цивілізації, як Олександр Македонський. Він вирівняв площу, на якій збудована будівля європейської історії. Все, що входило в коло його завоювань, вносило свою частку в утворення тієї середньоморської культури, що під управлінням Риму стала базою для європейського життя. Все що лежить за цією межою, перебуває ніби на другій планеті».

Дуже багато прикладів високого героїзму дає історія України, і всі вони підтверджують ту думку, що героїзм є в першу чергу висока ідейність. Так великим героєм був князь Святослав Завойовник. Все його життя було героїчним, бо він віддав його Україні. Усі вигоди життя, вбрання, їжа, — все в нього стояло десь на задньому плані. На передньому завжди стояла Україна, її честь і слава. Таким же героєм був Володимир Мономах, що об'єднав у собі незрівняну мужність і християнську гуманність, рішучість воюка і велику розсудливість. І у нього, як у Святослава, на першому місці стояла Батьківщина; не щадити життя для неї він закликав і своїх дітей.

Численних героїв дала й Козацька доба нашої історії. Імена Наливайка, Сагайдачного, Сірка, Богдана Хмельницького, Нечая, Кривоноса, а в XVIII ст. Гонта, Залізняка і багато інших надовго остануться в пам'яті нашого народу, як імена великих героїв, що над усе поставили благо Батьківщини.

Справжніх героїв дає і наша трагічна сучасність. Майбутні історики України запишуть немало імен героїчних командирів і вояків УПА, людей що всім пожертвували для Батьківщини, і виявили в боротьбі велику силу волі, мужність і сміливість, поєднану з умінням панувати над собою і над обставинами.

В красному письменстві психологія героя з великою яскравістю відбита в «Слові о полку Ігореві», в «Захарі Беркуті» Івана Франка, «Тарасі Бульбі» Гоголя. При всій різниці в індивідуальних властивостях героїв названих вище творів, всі вони мають одну спільну рису. Це є ідея служби своєму народові. І для князя Ігоря, і для Тараса Бульби, і для Захара Беркута, і для його сина Максима, і для Мирослави, — найвище на світі є Батьківщина, для якої кожен з них без вагання віддає своє життя. Подібно до того, як Тарас Бульба вбиває свого сина Андрія, що став на чолі польського війська, так Захар Беркут прирікає на смерть улюбленого сина Максима, щоб цим врятувати свій нарід. А остання картина із «Тараса Бульби» — це величний патос героїзму, який рідко зустрічається у всесвітній літературі. Тарас, прив'язаний до дуба, охоплений полум'ям, у цей передсмертний час думає лише про те, якби допомогти врятуватись козакам від поляків, що переслідують їх. І коли він побачив, що козаки врятувались, з його грудей виривається радісний крик перемоги: «А що, взяли, чортові ляхи?». Декому може здаватись, що в цій картині Гоголь відступив від художньої правди, змалювавши те, чого в дійсності не було. Але це не так. Навпаки, тут Гоголь піднісся на верховіття мистецької творчості і геніяльною інтуїцією схопив саме ество героїзму — перемогу духа над тілом, перемогу ідеї над вузьким особистим егоїстичним «я».

Герой не є пересічна людина, — це виключна особистість, що підноситься над масою, і тому маса так охоче йде за ним і підкорюється його волі. Але в певні моменти історії героїчною може бути і маса, бо й вона, подібно до окремої людини, може захоплюватися високими ідеями і за них віддавати своє життя. Треба при цьому відрізнити справжній героїзм від афектів, що з стихійною силою охоплюють маси. Коли на війні вояки лава за лавою йдуть у бій, падають і все ж таки йдуть уперед, то це не завжди є вияв героїзму. Часто це є просто стихійний рух, вияв психології натовпу. В такі моменти в багатьох вояків зовсім потьмарюється свідомість, і вони діють напівавтоматично. Такі рухи можна назвати героїчними лише при тій умові, коли в основі їх лежить якась ідея. Героїчність вчинку характеризує не сама лише ідея, а особливо не ті моменти її, коли на перший план виступає підсвідоме, — її характеризує вчинок в цілому і в першу чергу мотиви його.

Прикладом високого героїзму має перш за все можуть бути християни перших віків нашої ери. Вони не тільки не лякались страшних переслідувань за віру Христову, не тільки не зреклись її, а з радістю, як на велике свято, ішли на муки й умирали з релігійними піснями на устах. Високий героїзм на релігійній основі виявляли вояки Валленштайна і Кромвеля. Багато прикладів масового героїзму маємо і в історії нашого народу. XVI і XVIII сторіччя історії України — це не сторінка, а велика книга, в якій відбито високий героїзм українських мас. Ця книга написана лише частково і все ж таки вона показує, до яких вершин підноситься

дух нашого народу за віру й волю. Люди, навіть посаджені на палі, кепкували з ворогів, бо вірили в перемогу правди.

Немало прикладів масового героїзму можна знайти і в історії наших визвольних змагань 1917-1922 рр., а ще більше в боротьбі УПА з німцями й большевиками. І скільки б вороги не називали наших вояків бандитами, в пам'яті українського народу вони навіки залишаться, як справжні герої, як люди, що за Батьківщину жертвували своє життя. Ми певні того, що так їх будуть згадувати й інші народи, особливо ті, що зазнали на собі ярмо тяжкої неволі.

Все це свідчить про те, що героїзм має міцно зв'язаний з ідейністю їх. Християнство, не зважаючи на жахливі переслідування, опанувало Римську імперію, а потім цілу Європу, Америку і частину Азії. Араби, що довго були дикими кочовниками, під впливом магометанства, швидко об'єдналися у великий нарід, і, пройняті релігійним фанатизмом, швидко завоювали всю передню Азію, Північну Африку і Піренейський півострів.

Отже, моральний стан народів, що борються, є та сила, що від неї в основному залежить перемога. Так як у наслідок морального розкладу населення, розпадаються могутні держави, так само з тієї ж причини розкладаються армії. Тому велику шкоду народові роблять ті, що тим, чи іншим способом розкладають його моральний стан.

В своїй статті «Логіка героїзму» Готьє ставить, хоч і не розв'язує, проблему жертвенного героїзму і особистого щастя. Щастя не може бути критерієм поведінки людини, — таким критерієм може бути тільки гідність, ідейна повнота життя. Людина, що шукає в житті лише задоволення своїх тваринних і вузьких егоїстичних інтересів, не може жити повним, справжнім людським життям, — вона навіть не може зрозуміти сенсу героїства, як не зрозуміє плазун сокола. Хто родився плазувати, літати не зможе.

Виховання героїзму

Чи можливе виховання героїзму? Коли прийняти погляди на героїзм Готьє, ми мусимо на це питання дати негативну відповідь. Готьє, як показано вище, дивиться на героїзм, як на вияв підсвідомих вроджених потягнень людини, навіть надає цим потягненням фізіологічного характеру і заперечує будь-яку роль в героїзмі мотивів. Крім того, він визнає, що героїзм — це властивість лише виключних одиниць і не може бути властивий масам. З цього треба було б зробити такий висновок: людей, що з природи мають героїчні нахили, виховувати нічого, бо вони й так герої, так само не може бути й мови про виховання в дусі героїзму мас.

Факти з минулого і сучасного заперечують таку думку і доводять величезну роль виховання в героїзмі. Особливо переконливим доказом цього може бути особа Олександра Македонського. З природи він мав, крім позитивних рис, багато негативного. І те й друге він одержав від батьків. Ось що пише про це в своїй історичній монографії згаданий нами вище Уїллер: «Коли від свого батька Олександр успадкував уміння розпізнавати людей і речі і блискучу здібність до швидкої дії, то нема сумніву в тому, що матері своїй він зобов'язаний пристрасною гарячістю своєї натури, що виявлялась не тільки в скажених пориваннях його темпераменту, що було таким характеристичним для нього, але і в романтичній палкій відданості і любові до друзів, в делікатній, ніжній

симпатії до слабих, а головне, в широчині і величі душі — коротіше — в тих його властивостях, що примушували людей глибоко любити його і створили для нього палких прихильників. Його глибоке релігійне почуття, що, де б він не був, виносило його далеко за межі шанування формальних пристойностей і звичайного збереження політичних розрахунків, що тягло його до храмів, до оракулів в благовінні перед таємничістю Великого Невідомого, — також вказує в ньому сина Олімпіади».

В іншому місці своєї монографії Уїллер, характеризуючи батька Олександра — царя Пилипа, й називає його великим практичним політиком, але разом з тим відзначає його безпринциповість, спритність і гнучкість.

Олександр переборював в собі негативні риси батьків і удосконалив риси позитивні й тому значно перевищив їх. Цим він зобов'язаний вихованню і самовихованню. Про це так пише Уїллер: »Коли він (Олександр) багато в чому перевищив їх, — особливо ж силою панування над собою, піднесеністю прагнень, що мали в нього більш ідеальний характер, шляхетністю поглядів на життя і свої обов'язки, то цим він зобов'язаний, принаймі до певної міри, своєму прекрасному вихованню і освіті«.

Перш за все виховання, а потім самовиховання, дало йому змогу опанувати самого себе, підкорити своїй волі власні пристрасті. З семи років Олександра виховував педагог Леонід. Це був суворий виховник, що дав Олександрові прекрасне фізичне виховання, привчив його бути стриманим і з призи́рством ставитися до розкошів. Леонід, за словами Плутарха, — часто приходив у кімнату Олександра, висував шухляди, в яких Олександр тримав своє вбрання, і дивився туди, чи не дала йому мати чогось такого, що вбивало б його до розкошів і розбещености.

Після 12-ти років виховником і вчителем Олександра стає великий грецький філософ, енциклопедист старого часу, Арістотель, Улюбленою книгою Олександра стає Іліяда Гомера, що була для греків тим, чим для жидів біблія, а улюбленим героєм — Ахілл.

Арістотель виховував Олександра, як пише Уїллер, в дусі стриманости і здорового глузду. »Філософічна течія, що проходить через все його (Олександра) життя, дає себе відчувати в широчині його симпатій, в грандіозности його плянів і величі завдань, що керували ним у всіх його потягненнях, а також у шляхетній відвазі до всяких проявів дріб'язковости і вузькості, в його живій моральній вразливості. Застосовуючи найвитонченіший критерій — критерій самоопанування — до його поведінки з жінками і до всієї його поведінки в питаннях статевої моралі, не можна не визнати, що в цьому він перевищував кращих людей свого часу« (ст. 19).

Висновок із сказаного вище про Олександра Македонського такий: Олександр від природи мав виняткові здібности, але в формуванні його особистості взагалі і його героїчної вдачі зокрема, велику роль відіграло прекрасне виховання, без нього Олександр не був би тим, чим він був у дійсності.

Виникає тепер питання, чи можливе масове виховання в дусі героїзму? Інакше: чи можливо вихвати значну кількість народу так, щоб вона, ця кількість, вбачала сенс свого життя і свою гідність у служінні якійсь високій ідеї, в ім'я якої вона в рідучий

момент, могла б жертвувати своїм життям? Вияв масового героїзму, про який ми писали, доводить можливість такого виховання.

Не всі християнські мученики, — не всі українці, що в часи Хмельницького повстали проти польських панів, були з природи героями. Такими вони стали в процесі жертвенної боротьби за правду, за волю. Приклад їх, як і приклад Олександра Македонського, показує, що основною силою героїзму є висока ідея. Для християнських мучеників такою ідеєю була Правда Христова, для повстанців часів Хмельницького — воля і незалежність Батьківщини.

Переходячи тепер до питання виховання в душі героїзму української молоді, мусимо ствердити, що основним у такому вихованні повинно бути прищиплення нашій молоді високої ідейності, жертвенної любови до Батьківщини. З любов'ю до Батьківщини мусить бути міцно зв'язана глибока і щира релігійність. Справжні герої всіх віків були великими патріотами і глибоко релігійними людьми. Таким був Олександр Македонський, у якого релігійність мала в собі багато містичного. Таким був Валенштайн, Володимир Мономах, Богдан Хмельницький. Ми не кажемо про християнських мучеників, про місіонерів, борців за віру Христову. Але релігія являє собою основу мужности і героїства не тільки окремих осіб, а й великих народніх мас. Історія дає багато доказів цього. Ще до християнської ери славились великою хоробрістю галли і кельти, про що багато писав Цезар. Їхня хоробрість, як свідчать історики, базувалась на вірі в безсмертність душі людини і на високій свідомості людської гідности. Ці риси збереглися у нащадків галлів і кельтів у середніх віках і стали за основу лицарських чеснот, одною з яких була хоробрість.

В перші віки християнства, коли розкладалось поганство і занепадала мораль серед римського суспільства, занепадала і колишня хоробрість римського війська. Найдисциплінованішими і найхоробрішими вояками в ньому були християни. Можливо, що це було одною з причин, що імператор Константин Великий оголосив християнство державною релігією.

Подібних прикладів з історії людства можна навести багато. Щодо ролі релігії в героїчній боротьбі нашого народу за свої права і волю, — про це ми писали вище. Така роль релігії, як основа мужности і героїзму пояснюється тим, що остання надає ідеям характер вічности й абсолютности. Тільки в світлі релігії ідеї набувають такої вартости, що за них людина може покласти своє життя. Крім того, тільки на засадах релігії можна обґрунтувати абсолютну вартість людської особистости і гідність її. А як ми бачили вище, особиста і національна гідність і є одною із основ мужности і героїзму.

Висока ідея тільки тоді стає дієвою силою, коли вона, так би мовити, органічно зливається з особистістю людини, стає стрижнем у її житті і діяльності, як її найвища вартість. А це можливе тільки тоді, коли людина цілком опановує собою, володіє своїми бажаннями, пристрастями і ефектами. Тому то біографи Олександра Македонського надають такої великої ролі у його вихованні педагогові Леонідові, що послідовно і наполегливо виробляв у свого вихованця стриманість і уміння володіти собою.

Протилежністю до хоробрости є боягузство, що є виявом афекту страху. На війні він виявляється в формі масової паніки. Вона

полягає в тому, що маса вояків під впливом страху, гублять розум і, як ті тварини, втікають від ворога, хоч ця втеча несе за собою значно більше жертв, ніж міг би принести мужній опір ворогові.

Вище ми брали до уваги мужність і героїстичність вояка, бо саме така мужність у першу чергу потрібна нашому народові, щоб вибороти самостійну державу. А, проте, це лише одна з форм мужності і героїзму. Ці чесноти потрібні не тільки воякові, а і громадському діячеві, коли він бореться за правду, коли він не боїться особистих неприємностей, мужньо виступає проти того, хто зраджує інтереси Батьківщини і служить їй ворогові. Потрібна вона й науковцеві, що присвячує своє життя систематичним дослідом, особливо тоді, коли останні можуть бути небезпечними для життя. Потрібна вона й для пастиря церкви, особливо для місіонера. Всі ці форми мужності мусять виховувати у нашій молоді ті, що покликані для цієї важливої і відповідальної праці.

Мужність і героїзм, маючи в своїй основі високу ідейність, міцно зв'язані з розвитком свідомості. Тому здавалось би, що виховання цих чеснот молоді, треба розпочати лише з шкільного віку, коли інтелектуальний розвиток людини досягає вже досить високого рівня. А, проте, вдумливі міркування і факти з історії доводять, що виховання мужності слід розпочинати ще з раннього дитинства. Справа в тому, що одною з передумов мужності є здібність володіти собою, не підпадати впливам пристрастей і ефектів. Але формування людини якраз в цьому аспекті починається ще в ранньому дитинстві. Мало того, часто вже в переддошкільному і шкільному віці дитина може бути так зіпсована невірним вихованням, остільки стати рабом своїх пристрастей, що потім боротися з хитами її психіки буває дуже трудно. І навпаки, коли дитина з наймолодших років привикає до стриманості, в неї в старшому віці легше й скорше виробляються риси мужності і героїства. Переконаливою ілюстрацією цього може бути виховання Олександра Македонського. Як ми писали вище, як виховник Олександра Леонід щодня ретельно перевіряв усі шухляди Олександра, щоб переконатись, чи не поклала його мати туди чогось зайвого, без чого хлопець міг би обійтись. Таке виховання дало добрі наслідки. Олександр справді був дуже витривалий в питві і їжі. Коли цариця Ада на знак пошани до нього, послала йому найкращих кухарів, він сказав, що не потребує їх, що він має кращих кухарів — тих, що дав йому виховник Леонід, а саме: для снідання — кухаря, що зветься «нічний піший перехід», для обіду кухаря, що зветься «легке снідання».

Виховання Олександра мусить бути прикладом і для нас. Піклуючись про здоров'я наших дітей, стежачи за тим, щоб харчування і одяг їх відповідали правилам гігієни, ми не мусимо розбещувати їх і уникати всього зайвого, що може тільки ослаблювати волю.

В дошкільному віці слід також розпочати, бодай в елементарній формі, виховання ідейності, як основи мужності, й героїзму, стисліше, — виховання любови до Бога й Батьківщини. Про це ми вже більш-менш детально писали в розділі про виховання патріотизму й релігійності.

Тут лише треба додати, що як у старшому дошкільному, а особливо в шкільному віці, треба знайомити дітей з героїчними постатями з минулого нашого та інших народів. Слід прагнути до того, щоб постаті спартанського царя Леоніда, римських героїв,

Олександра Македонського, Святослава Хороброго, Ігоря Новгород-Сіверського, Володимир Мономаха, Короля Данила Галицького, Богдана Хмельницького, Наливайка, Богуна, Мазепи, Тараса Чупринки та інших, постаті видатних та мужніх винахідників і мандрівників, — стали взірцем для нашої молоді. Перші кроки до цього має зробити родина і дитячі садки, а продовжувати — школа й молодечі організації.

Велику роль у цьому може відігравати література: історичні романи, повісті й оповідання, а також пригодницька література, типу творів Жюль Верна і Купера. Не обмежувачись чисто українською тематикою, наші письменники мусять дати нашій молоді твори, що ширили б її розумові обрії, будили б у неї дух сміливих шукань, захоплювали б її широкими світовими проблемами, але так, щоб в основі цих проблем і шукань лежала любов до Батьківщини і віра в Бога. На превеликий жаль таких творів в українській літературі мало. А особливо прикрим є те, що деякі з наших письменників, перебуваючи в полоні нездорових і навіть шкідливих для України поглядів, перекручують наше минуле і викликають у читачів відразу до нього. Українське суспільство мусить прикласти багато зусиль до того, щоб дати нашій молоді високоідейну літературу, на якій би наша молодь виховувалась у душі мужності й героїства. Матеріалів для такої літератури наша історія і сучасна боротьба на рідних землях дають багато. При моральній і матеріальній підтримці української громадськості з'являться й письменники, що зуміють у належній формі опрацювати ці матеріали.

Крім відповідно організованого шкільного навчання й просякнутої високими ідеями літератури, у вихованні в нашої молоді мужності і героїзму, велику роль мусять відіграти приклади виховників і добре організоване оточення. Людина хитка, не тверда в своїх поглядах, а також людина, в якій слово розходиться з ділом, ніколи не може бути добрим виховником молоді, а тим більше не зможе виховати молодь в душі мужності і героїзму. Треба відкинути властиві деяким педагогам ілюзії, що для виховання вистачає добре підготованої і добре виголошеної лекції. Молодь інтуїтивно відчуває щирість або нещирість педагога, відчуває, чи за його словами стоїть глибоко пережитий зміст, чи це лише порожня форма.

Так само велике значення має товариське оточення. Погляди і настрої більшості товаришів впливають на кожного члена товариства зокрема. І коли ці погляди і настрої пройняті високою ідейністю, коли в шкільному товаристві високо розцінюються чесність, принциповість і мужність, кожен юнак чи юначка проймаються такими ж поглядами і настроями.

Багато можливостей у вихованні мужності і героїства мають молодечі організації. Оповідання про ватрі про героїчні вчинки наших предків, про видатних діячів всесвітньої історії, залишають глибокий слід у душах молоді.

Нарешті, в літніх таборах, що їх організують молодечі організації, є всі умови для військової підготовки нашої молоді, яка є одним із засобів виховання мужності й героїзму. Але про це більш-менш детально буде подано в розділі »Тіловиховання, як засіб виховання волі і характеру«.

Той, хто «багато знав того, що ми давно забули»

»Шевченко лиш збудив хаос,
Що незрушимо спав над степом.
Він не здійснив своїх погроз;
Він Гонта був, а не Мазепа.
Але і він багато знав
Того, що ми давно забули...«

(Є. Маланюк)

Розглядаючи націю, як складний організм, який складається з тіла (територія і населення), душі (психічні ознаки народу: побут, звичаї, народне мистецтво), духа (культура, релігія, політика, національне мистецтво) і власного «Я», як цілоти попередніх елементів, що дає їй індивідуальність і в найвищі періоди розвитку опановує і духом інших націй, — слід виразно відрізнити «робітників» духа, душі чи матеріальних цінностей.

Україна мала як тих, так і других і третіх велетнів, що не раз повертали історію нашої Батьківщини на новий шлях. Були у нас і «князі грізні і бояри чесні і вельможі многи». Але тепер ми звернемо увагу не на завойовників чи оборонців нашого краю, що вміли поставити на сторожі нашого Слова мечі і шаблі, а нині йдуть «Матері сльози втерти гранатами, крісом і димом» (Бора), не на тих, що сидять «на вечірній призьбі, під бандуру плекаючи біль» (Маланюк) і в ціснях виявляли все багатство душі українського народу і не тих, що посували своїми винаходами цивілізацію і матеріальний поступ України, але того, хто втілив у собі Дух нашої Нації і дав дороговказ на ще недосягнене майбутнє.

В Шевченкові ми бачимо виразне втілення і душі нашого народу, і Духа нашої Нації, бо він не лише синтезує в своїй персональності чотири головні расові складники українців (динарський, нордійський, медітеранський і остійський), але і відзеркалює ту духовість, яка є питома нашому мистецтву взагалі, а нашій літературі зокрема.

Очевидно, що в цій замітці не можна охопити всю творчість Шевченка з його амплітудою від Гонти, «що синів свяченим ріже в гайдамацьких загравах степа» і до «усміх, ласка, мати і садок вишневий коло хати» (Маланюк). Я спинюся лише на елементах духовости, ініціативности і «посвячености» поета у ті таємниці, які ми «давно забули».

На загал, тепер багато й часто говорить про дух, який протиставляють матерії, про духовість або спіритуалізм, які протиставляють матеріалізові, про боротьбу духа і матерії. Часто чуємо вирази: «дух животворить, дух сильніший за матерію, тілю нічтоже, сильні духом, незломний дух і. т. д.».

Сковорода ляпідарно сказав: »Світ складається з двох натур: видимої і невидимої« і дає методи пізнання цього невидимого, але могутнього світу — духового, невидимого, але керуючого матерією.

П'ятак, що Шевченко вкрав колись у дяка і купив за нього паперу, на яким »списував Сковороду або три Царіє со дари«, не пішов намарно і Шевченко не зійшов з того шляху духовости і мудрости, який є призначений нашій Нації і символізований нашими барвами: блакитною і жовтою. І в нім, через призму його творів, ми бачимо, то в тім, то в іншій творі вияви високої »посвячености«, мудрости, надсвідомости, інтуїції, як результат цього — провидіння. Недаром Шевченка часто називають пророком землі української.

В чому ж полягає духовість, яку ми протиставляємо матеріалізму? Відповідь на це дають релігії, а особливо християнська релігія. Ці відповіді ми бачимо на протязі цілого періоду після Христа у творах отців церкви, філософів-спіритуалістів. І в той час, як древні, дохристиянські містерії (тайнознавства) були щільно закриті від »Vulgus profanus«, від загалу, і подавали в тій чи іншій формі »тайне« знання лише посвяченим — християнство дало тим, що »мають вуха«, все, що можна пізнати з духовости.

Але для того, щоб зрозуміти те, чого вчить нас релігійна мудрість, треба дійсно мати і духові очі, і духові вуха. А щоб відкритися, треба пройти цілу »школу спіритуалізму«. Даю ці слова в знаках наведення, бо під словом »школа« не розумію навчальний заклад, академію чи гімназію, чи університет, де професор »ex cathedra« вчить учнів духовости. Правила осягнення мудрости є споконвічні, дуже, на перший погляд, прості й самозрозумілі. Як спортсмен вправляє певні м'язи і фізичні органи, так і учень духовости має вправляти свої духові органи. »Ум гостри, насталою волю« (Франко). Головною засадою є розвинути в собі ті духові сили, які в людині є, як малий натяк на »образ і подобіє Боже«.

Одні розвивають у собі ці духові здібності шляхом впертої аскези, святого життя і сталого контакту шляхом молитви з Богом. Вони досягають дуже високих духових здібностей: читають без слів людські думки і почування, розуміють мудрий зміст речей і подій, бачать минуле і будуче, або події чи осіб, які є дуже далеко, сцілюють хвороби і взагалі отримують ті ознаки, за які їх уважають пророками чи святими.

Але є люди, яким Бог посилає ці здібності спонтанно. І те, що кожен може досягти роками вправ і самовиховання, їм дається як неоцінений дар звище. Це ми часто бачимо на геніях у тім, чи іншій прояві їх певних здібностей, напр., у музиці, малярстві, політиці, військовій штуці. Але будучи геніальними в певній галузі, вони можуть зовсім не бути »посвяченими« в духову мудрість.

У Шевченка ми бачимо якраз цю посвяченість звище і недаром казала Варвара Репніна, що муза його »не земна, а небесна, крилата і прекрасна як перемога«. І в його творах ми постійно здібаємо, як він »sponte sua«, по власному надхненню виявляє цю свою посвяченість у духові науки і своє надзвичайне вміння користуватися методами, які споконвіку служили для розвинення в собі духових здібностей (щоб не сказати духових органів зору, слуху, інтуїції).

Одною з перших вправ, які подає своїм учням Сковорода, а він черпає ці методи з прастарих християнських і передхристиянських правил щодо розвинення мудрости і духовости, — це є вміння повернутися до атавістичного образного мислення. Іншими словами, до розуміння символів, алегорій, притч, байок, себто тієї криптографії («таємного письма»), якою користувалися древні вчені спіритуалісти, щоб у конкретних образах подавати тим, хто їх розуміє, дані духового порядку, для яких здебільшого немає термінів у звичайній мові.

Цим образним, символічним думанням володіє досконало Шевченко. І це не дивно. Кров від крові і кість від кости нашого народу він мав природно цю здібність у душі. Бо ж дійсно мало в яких народів ще заховалося це вміння користування символами, як в українського. Майже кожна наша пісня починається з символу, який, так би мовити, є короткою передмовою, яка вводить слухачів у певний настрій і дає зрозуміти про що йтиме мова: чи про любовну пригоду («Стелися барвінку низенько...»), чи про трагічну подію («Ой що ж бо то тай за ворон, що над морем крякає»), чи про війну (чорна хмара), чи про бій (бенкет, весілля криваве), чи про вдову (чайка небога), чи про людське зло (змія, вовки) і. т. д.

Можна навести безліч цих символів з творів Шевченка:

... Кричать сови, спить діврова...

... Де ж Катрусю пригорнула?

Чи в лісі, чи в хаті?

«Совині очі не добре проти ночі» — говорить народня символістична мудрість. І цей образ, як і той у «Причинні», відразу вводить нас у настрій Катерини, що йде шукати шлях у Московщину, і дає передчути трагічну розв'язку поеми.

Образ хмари — війська чи ворожої навали, постійно бачимо в Шевченка:

Встає хмара з-за Лиману,

А другая з поля.

Зажирилась Україна,

Така її доля.

Обидві хмари несуть Україні військові навали і зв'язане з ними лихоліття, коли:

Виростають нехрищені

Козацькі діти,

Кохаються невітчани,

Без попа ховають,

Запродана жидам віра

В церкву не пускають...

Образ дійсно пророчий і може бути віднесений, ... як до часів з-перед Хмельниччини, так і до сучасного «советського раю» в Україні.

... Як та хмара, гайдамаки

Умань обступили

Опівночі; до схід сонця

Умань затопили.

Часто народній символ хмари-війська, який здибаємо в українській символіці від «Слова о Полку Ігореві», аж до наших часів.

Але як бачимо, хмара не завжди є образом поразки, але взагалі передбоевого настрою:

Чорна хмара з-за Лиману
Небо, сонце криє...
... Висипали запорожці,
Лиман човни вкрили... (»Іван Підкова«)

Або ще:

Заступала чорна хмара
Та білу хмару,
Виступали з-за Лиману
З турками татари. (»Гетьман Дорошенко«)

І цей образ хмари часто трапляється в символіці Шевченка. Другі символи часто є знову ж таки прадавні народні, але й нові — створені самим поетом і які ввійшли цілком в українську символіку.

Зозуля в народній символіці є символ бездомности, безпритульности і в »піснях« Шевченка цей образ подибуємо часто:

Зозуля кувала,
Правдоньку казала... (»Сова«)

про безпритульність старої вдови, якій сина забрали в солдати. Цей же образ Шевченко вживає і в переспіві »Плач Ярославни«, уживаючи цей символ, як образ удовиці. Це не зовсім правильно, бо безпритульна вдова в нас здебільшого символізована »чайкою« (»Ой біда чайці небозі«) або »зигзицею«.

В Путівлі граді вранці-рано
Співає-плаче Ярославна,
Як та зозуленька кує,
Словами жалю додає:
»Полечу, — каже, — зигзицею,
Тією чайкою-вдовицею«.

Той самий символ самотности, переданий зозулею, знаходимо:
Закувала зозуленька
В зеленому гаї;
Заплакала дівчинонька —
Дружини немає.

Тополя не є характеристичним символом в українській народній символіці, бо з'явилася в Україні порівнюоче пізно (десь у XVIII віці), але Шевченко в своїх творах дуже охоче користується цим образом для виявлення самотности, покинутої дівчини, одинокі вдови тощо:

У тумані на могилі,
Як тополя, похилилась
Молодиця молодая. (»Наймичка«)

Так само у вірші »Тополя« ми бачимо цей образ так поданий:
Одна-одна, як сирота
На чужині гине!

Або знову:

Вітер в гаї нагинає
Лозу і тополю... (»Черниця Мар'яна«)

Чи:

Коло гаю, в чистім полі,
На самій могилі,
Дві тополи високії
Одна одну хилить...

Тут образ двох дівчат, яких обох злегковажив козак. Той самий образ бачимо й у вірші:

Не тополю високою
Вітер нагинає —
Дівчинонька одинока
Долго зневажає.

І таких образів, так би мовити, ноьовведених Шевченком в українську символіку здибаємо в «Кобзарі» дуже багато.

Розуміється, що і народня символіка — рослинна і тваринна, стало використовувється поетом. Нічні птахи: пугач, сова, сич — є здебільшого вістуні недоброго:

Ой, заплакав сивий пугач
В степу на могилі,
Зажурились козаченьки,
Тяжко зажурились: (»Хустина«)

Або:

А сич в лісі та на стрісі
Недолю віщує. (»Княжна«)

Ціла поема «Сова» в Шевченка пересякнена цим сумним настроєм і самий заголовок уже «не добре» віщує.

Веселі і життєрадісні образи, як барвінок, ромен, калина, як і сумні або чарівні: осика, верба чи знов — сили й здоров'я, як дуб, стало вживаються поетом, у їх народнім прадавнім значенні:

Росте в полі на могилі
Осика заклята;
Отам відьма похована, —
Хрестіться, дівчата! (»Відьма« або »осика«)

Кожен знає з народнього фолклору, що на осіці повісився Юда і тому її сріблясте листя і досі труситься від жаху перед спогадом про цей найчорніший злочин — зраду. Тому і зветься осика »заклятим деревом«.

Барвінок є символ шлюбу, бо вінок з нього часто вживають, як вінець, навіть у церквах, замість металічного вінця. Коли з барвінком зле, то і будуче неясне:

На городі коло броду
Барвінок не сходить,
Чомусь дівчина до броду
По воду не ходить.

Так само калина є добрим образом, якщо вона цвіте і розцвітає, і злим, якщо схне і в'яне:

Зацвіла в долині
Червона калина,
Ніби засміялась
Дівчина-дитина.

Калина — символ молоді щасливої дівчини або жінки.

Над Дніпровою сагою
Стоїть явір між лозою,
Між лозою з ялиною,
З червоною калиною...

Явір каже: »Похилюся
Та в Дніпрові скупаюся«.
Козак каже: »Погуляю
Та люблю пошукаю«.

А калина з ялиною
Та гнучкою лозиною,
Мов дівчаточка із гаю,
Вихожаючи співають.

Образ явора (козака) і калини (дівчини) дає тут життєрадісний настрій дівчат, що »з таланом заручені«.

Але зле, коли »червона калина похилилася«. Ось зразок віршу, де все відображено поетом-малюрем, мов на образах:

Посадила стара мати
Три ясени в полі,
А невістка посадила
Високу тополю;
Три явори посадила
Сестра при долині,
А дівчина заручена
Червону калину.
Не прийнялись три ясені,
Тополя всихала,
Повсихали три явори,
Калина зов'яла.

Не вертаються три брати...

В той час, як калина, барвінок, верба, тополя мають більш »жіночий характер«, тобто вживається в образах дівчини чи жінки, дуб, ясень, явір, ромен більш відповідають образам хлопця, козака.

Ой, у полі ромен цвіте,
Долиною козак іде...

Варто згадати і образ гусей, який в народній символіці є завжди символом балаканини, наклепів, обмов:

Ой, крикнули сірі гуси,
В яру на ставу;
Стала слава на все село,
На тую вдову.
Не так слава, не так слава,
Як той поговір...

Образ орла — царя птахів, теж вживається не раз Шевченком для образу славного отамана героя:

Літа орел, літа сизий
Попід небесами, —
Гуля Максим, гуля батько
Степами, лісами.
Ой, літає орел сизий,
А за ним орлята.

Прикладів образів-символів у творах Шевченка можна знаходити безліч і всіх їх тяжко навести. Це виразно показує його вмін-

ня мислити образами, що, як я згадував, є одною з ознак атавістичної, або Богом даної посвяченості. Як маляр, Шевченко легко сприймав ці образи-думки і тому його вірші наче живі стоять перед нашими очима.

Це так само ми побачимо в снах Шевченка, яких у нього знаходимо багато. У сні людина мислить образами-символами. Це Шевченко знав і тому деякі свої твори представляє снами.

Одним із результатів духових вправ, є вміння затримувати певну свідомість під час сну. Матеріалістичні науки ще не знайшли задовольняючої відповіді на те, що є сон, хоч і вміють викликати, завдяки анестетичним лікам, штучний сон (напр., завдяки хлороформу, етеру, морфію тощо). Хоч гіпноз і вживається в офіційній медицині для приспання пацієнта і впливу на його волю під час гіпнотичного сну, але й це явище ще не вистачаюче з'ясоване і висвітлене.

Прийнявши спіритуалістичне пояснення сну, можна припустити, що свідомою частиною душі найближче зв'язана з духом, або за термінологією Евагрія Монаха (IV віку по X) — «душа мислительна», або за термінологією сучасного філософа спіритуаліста Штейнера — «астральне тіло», відділяється від фізичного тіла. Разом з цим відділенням нормально втрачається свідомість і наступає сон. Лише дуже духово вправлені окремі особи можуть заховати у сні таку ж свідомість, як і на яві, що не заважає їм добре відсвіжитися здоровим сном.

Очевидно, що не можна твердити, що Шевченко дійсно бачив у сні те, що описує в своїх «Снах», але вже самий факт, що він свої дуже серйозні й глибоко-мудрі твори залюбки називає «Снами», наводить на думку, що він мав і цю здібність свідомості у стані сну або свідомого сприймання сонних образів.

Отакий то на чужині
Сон мені приснився!
Ніби знову я на волю,
На світ народився. (»Сон«)

І, дійсно, Шевченко в цьому сні виразно бачить чарівні пейзажі України, її «гори високі, не так і високі, як хороші, хороші», бачить Переяслав і Трахтемирів, і діда, який «сидить і дивиться, і дума». І разом з ідилічним пейзажем і в сні не покидає Шевченка думка про те, як

... Котилися
І наші козачі
Дурні голови за правду,
За віру Христову... (»Сон«)

Пророчий, хоч і досі нездійснений сон, сниться українці, яка
На панщині пшеницю жала...
І сниться їй: той син Іван...
Уже не панський, а на волі;
І на своїм веселім полі... (»Сон«)

Певний глибокого духового змісту, пророчого передбачення і гострого протесту, є той сон:

Тай сон же, сон, на прочуд дивний,
Мені приснився...

Отаке то
Приснилось диво!
Чудне якесь!... (»Сон«)

Рідкі гості

Рівно перед триста роками, бо в червні 1654 р., проїздили через Україну рідкі гості: сирійський патріарх Макарій зі своїм сином архидіяконом Павлом. Їх шлях був дуже довгий, вони їхали з міста Алеппо, столиці сирійського патріярхату крізь Молдавію, Україну до Москви. Ця подорож випала в бурхливі часи гетьманування Богдана Хмельницького, коли то він захищав своїми військами молдавського господаря Василя Лупула, тестя гетьманича Тимоша. Мандрівка наших гостей через Україну тривала три місяці, а їх побут у Москві — куди вони виїздили (1655 р.) на собор для справлення богослужбених книг — два роки. Син Макарія — Павло, званий популярно від його родинного міста Алеппо — Алепський, був дуже спостережливою людиною, інтересувався всіми проявами політичного, суспільного й духового життя цих країн, крізь які вони проїздили й описав їх широко (арабською мовою) в своїх спогадах. Цілість його твору обіймає 5 томів. Оригінальний рукопис Павла пропав у Британському Музею в Лондоні, натомість збереглося декілька (не зовсім вірних) копій. Спогади Павла Алепського перекладено доволі свobodно й з деякими скороченнями на англійську мову (в 1829 р.), а відтак (1896-1900 р.) на російську. Російський переклад є докладний і критичний, його виконав теж араб по національності — Юрій Муркос, і цей переклад становить досі найкраще джерело для пізнання оригіналу. На українську мову перекладено «Мандрівку» (з перекладу Муркоса) двічі: М. Грушевський (у фрагментах) у своїй Історії України (II. половина IX. тому), в журналі «Життя і Знання» (Львів 1935-36 р.) та в скороченому огляді за польським істориком Л. Кубалею переповів її зміст М. Яцків (Календар «Просвіти» за 1920 р.). Книжкове видання підготовляє тепер до друку одне наше нью-йоркське видавництво.

Ми маємо, щоправда, ще ранші описи (з VIII-IX вв.) мандрівок по Україні, авторами яких були теж арабські подорожники, але їхні спогади заторкують лише деякі ділянки нашого життя і не можуть рівнятися зі всесторонніми зацікавленнями Павла з Алеппо. З усіх країн, які Павло описав, він найбільше захоплювався Україною, її князем Хмелем» (так він і називає Богдана Хмельницького), та нашими мистецькими пам'ятками; ані Молдавія, ані тим більше Московщина, не зробили на нього такого сильного враження, як наша Батьківщина. Це тим помітніше, що ніхто не впливав на Павла в тому напрямі, щоб він перецінював саме наші національні прикмети, а водночас переочував вальори других народів. Він дивився на всіх однаково безсторонніми очима і вмів аналізувати факти та робити з них правильні висновки.

Ось деякі винятки з «Подорожі Патріярха Макарія». Почнемо з Молдавії, звідкіля подорожники виїхали в Україну. В Сучаві писав Павло Алепський про гетьманового сина: «Тимотей, син Хмеля, щоденно робив випадки проти ворогів і вбивав їх тисячами. Ніхто не був у силі протиставитися його хоробрості. Він виїздив із табору кожної днини на буланому коні, якого дуже любив, і в оточенні тільки невеличкої громадки дружинників убивав ворогів, завдавав їм рани та змушував до втечі. Врешті, коли одного разу він сидів у своєму шатрі в середині табору і пив вино, поляки поцілили його в ногу з гармати. Вони прийшли в допомогу новому господареві Степанові проти Хмельницького, його сина й козаків. Вони підглянули Тимоша і смертельно пострілили його. Він сильно терпів від рани і через декілька днів помер. Тоді положення запорожців, що були поза твердиною, і тих людей, які перебували в її мурах — стало трагічне після смерті вождя, точніше сказавши, їх льва-захисника. Тимотея похоронили після того, як винали його нутроці і, забальзамувавши тіло, поклали в домовину, вибиту оксамитом з обидвох боків. Сумну вістку про смерть Тимоша донесено батькові й тестеві Василеві. Перед смертю повідомлено гетьманича, що його дружина привела на світ двох хлопчиків, та не судилося йому вже більше насолоджуватись родинним щастям. Він не прожив зі своєю дружиною навіть повного року».

Коли ж згодом обидва мандрівники переїхали границю України в Рашкові над Дністром, Павло Алепський писав: «Назустріч патріярхові вийшли тисячі народу (нехай Бог благословить і помножує їх!). То були мешканці міста, що зветься Рашків. Рашків доволі великий, розкинений на березі Дністра; там є укріплення і дерев'яний замок із гарматами. Між тими, що зустрічали нас, було сім священиків у фелонах, бо в місті є сім церков, диякони з хоругвами і свічками, сотник, командант замку, міста і військовий начальник та військо і хор. Всі вони впали на землю перед патріярхом і оставали навколішки так довго, поки другі не впровадили його до церкви. В навечеря четвертої неділі після Зелених Свят ми відправили для них утрєню, потім літургію і вечірню, що затягнулося до полудня. Тут прийшлося нам немало витерпіти, бо в усіх українських церквах, аж до границі московських земель, зовсім немає сиджень, навіть для архиєреїв. Уяви собі, читачу: вони стоять від початку богослужби аж до кінця непорушно, безперестанку б'ють поклони і всі разом, наче з одних уст, співають молитви та, що найдивніше, що в тому всьому беруть участь і маленькі діти. Щирість їх молитви не могла нас надивувати. О, Боже, Боже! Як довго тягнеться у них молитви, співи і літургія! Але нічого нас не дивувало більше, як краса маленьких дітей і їхній спів, що плив із глибини серця, в гармонії зі старшими. Почавши з цього города й по всій українській землі, ми завважили одну, подиву гідну прегарну рису: всі вони, за малими винятками, в тому більша часть їхніх жінок і дочок уміють читати і знають порядок богослужень та церковний спів. Крім цього, священики навчають сиріт і не дозволяють їм тинятися невіжами по вулицях».

«Кожний базар і містечко в Україні переповнені людьми, зокрема маленькими дітьми. Багато українських міст числить по 40, 50 і більше тисяч душ. А діти тут численніші від трави й усі вміють читати, навіть сироти. Вдів і сиріт у цій землі дуже багато,

їхні чоловіки лягли у безперервних боях. Та в них є гарний звичай: вони женять своїх дітей молодими й тому їх є тут більше, як зіроч на небі й піску на дні моря».

«Ми мали нагоду відвідувати величаві церкви, зимові й літні, з mnogочисленними, серцерадісними скляними вікнами. Всі вони побудовані нещодавно, за часів Зиновія Хмелья (нехай Господь благословить його многими літами!)».

У Василькові Павло оглядав ікону Богоматері, про яку висловлювався з найвищим ентузіазмом: вона «доволі велика, прекрасна, гідна подиву, подібною ми не бачили ранше, а й після цього не зустрічали. Пречиста так прегарно намальована, немов жива: Її риза — це неначе темнобагрянний лискучий оксамит, ми й не мали уявлення про таке виконання: темний фон, а ясні складки так, як складки справжнього оксамиту».

Дальше Павло Алепський описує вигляд наших міст: «Ми їхали поміж нескінченими садами й ріками на право й ліворуч. Виринали перед нами лани заввишки чоловіка, схожі на величезне море вглиб і вшир. Проїхавши одну милю, ми зупинилися в доволі великому місті з дерев'яними укріпленнями, зі стіною довкруги, з ровами й гарматами, воно зветься Баланівка. Довкола кожного міста, т. зн. поза передміськими домами, буває дерев'яна стіна, а всередині друга. Над воротами укріплень стоїть високий дерев'яний хрест із різьбою розп'ятого Спасителя (нехай буде прославлене Його ім'я) та зі знаменами Його страстей, а саме молотка, кліщів, драбини тощо».

В місті Богуславі наступила зустріч патріярха з гетьманом Хмельницьким. «В середу рано наспіла вістка, що гетьман їде привітати нашого владика патріярха. Ми вийшли зустрічати його перед нашим житлом, попри яке веде шлях до фортеці, де для гетьмана приготовано квартиру. Він приїхав із городської брами з більшим почотом своїх дружинників: всі були в барвистих одягах із дорогою зброєю, він один був одягнений звичайно і мав при собі маловартну зброю. Побачивши здалека нашого патріярха, гетьман зсів із коня, що вчинили й усі з його оточення, підійшов до него, поклонився і двічі поцілував край його одежі, святий хрест, а наш владика патріярх поцілував гетьмана в голову. Тоді гетьман узяв під руку нашого владика патріярха й пішов із ним поволи, аж поки не впровадив його до середини твердині. Вони сіли за столом, а разом із ними полковники. О, читачу! Ти міг би бути свідком його розумних слів, лагідности, смиренности, бо він був дуже радий нашому владіці патріярхові, незвичайно його полюбив і казав: «дякую Богові, що удостоїв мене побачитися перед смертю з Твоею Святістю». Цей Хмель — людина старша вже, але щедро обдарований неабиякими прикметами: цирий, спокійний, мовчазний, не цурається людей. Всіми справами він кермує особисто, поміркований у їді, напитках і одежі. Кожний, хто побачить його так і скаже: «оце він, той Хмель, якого слава й ім'я пішли гомоном по всьому світі». Як нам казали, у французьких землях складали в його честь поеми й оди про його походи, війни з ворогами віри та напасниками. Хоча його зовнішній вигляд непомітний, але з ним Бог, а це велика річ». Описуючи далі прийняття у гетьмана, Павло каже, що там «не було ні срібних мис, ані до-

рогоцінних чаш, ні срібних ложок, ані інших вибагливих посуд, хоч у кожного з його старшин є декілька скринь, наповнених мисками, чашами й дорогоцінностями зі срібла й золота».

Павло Алепський так характеризує українців та їхню любов до всего прекрасного. «О, який це благословенний нарід! І яка благословенна земля! Яка там ревність, прикметна святій душі й чистій вірі! Щасливі наші очі, що бачили це, наші вуха, що чули й наші серця за проявлену нам радість і одушевлення. Козаки визволилися тепер із неволі та рабства, вони живуть радісно, весело й свobodно; побудували соборні церкви, подбали про прегарні іконостаси, ікони й хоругви. Як ми завважили, їхні храми одні кращі від других, вищі й більші; також іконостаси, ікони й престоли перевищуються щодо краси; навіть сільські церкви заслуговують на признання. Люди визнають дуже щиро свою віру та віддаються з великим захопленням науці, читанню і церковному співові. І вони варті цього, що живуть, до того їхні життєві вимоги невибагливі».

Архидиякон Павло почав описи київських церков від Печерської Лаври. «Довкруги цього монастиря є двадцять три святині, в яких служать ченці, із цих храмів, які знаходяться поміж садами, призначені для світських вірних. Ось назви церков, які ми успіли оглянути і в них Богу поклонитися: з перших, в келіях настоятеля дуже гарна церква в честь Петра й Павла; відтак на зовні келій церква в честь св. Антонія й Теодозія; третьою є церква в честь Воздвиження Чесного Хреста, де спочивають мощі тисяча святих пустинників і схимників; четвертою є церква, в якій теж знаходяться мощі давніх святих, у підземеллі їхніх келій; далі ще три малі церкви: одна в пам'ять Різдва, друга Благовіщення, третя — знову Антонія і Теодозія близько їх келій, в самій середині підземних коридорів; восьма церква в честь Світлого Воскресення; дев'ята — Різдва Богородиці; десята присвячена св. Трійці над брамою монастиря; одинадцята — св. Параскевії; дванадцята — це монастир св. Миколая; тринадцята — св. Юрія; ще даліше — три церквочки при церкві Воздвиження Чесного Хреста».

»Вівторок перед празником апостолів Петра й Павла ми вибралися до церкви Воздвиження Чесного Хреста, де спочивають вічним сном тіла тисячів анахоретів-монахів, що покинули світ, їхні імена тепер уже широко відомі. Ця церква знаходиться нижче великої святині на схилі гори, вона має дві високі бані вкриті бляхою, з хрестами й є там новий, чудовий іконостас. Різьба й позолочення царських врат такі гарні, що вони нічим не відрізняються від золотокованих. Після відправлення Богослуження в тому храмі, нас запровадили вниз у підземелля, воно вирите в довгій горі, а звідти до самої печери, перш усього там, де проживали святі Антоній і Теодозій, які перші на цій землі вели пустинний, янгольський спосіб життя. В нас було багато свічок. І ми оглядали многочисленні поміщення й вузькі, бідні келії, а також ці місця, де спочиває більша скількість священників і єпископів: вони до тої пори лежать у своїх гробах, одягнені як анахорети, зі залізними вузькими поясами, інші в мантіях, всі вони виглядають так, як в останній хвилині їхнього життя, їх тіла не розкладаються. Ми самі наглядно переконалися, маючи перед очима

безспірні докази, а наші уми були поражені дивними речами: яким дивом їхні тіла є подібні до наших, вони не псуються, не розсипаються і зберігають свій давній вигляд? Їхні бороди й волосся на голові тримаються свіжо й прекрасно, хоч вони постійно знаходяться в мрячній печері?»

В дальшій частині своєї книги Павло Алепський присвячує чимало місця описові соборної церкви св. Софії в Києві. »Ї будова чотирикутна, із каменя, цегли та вапна. Але від сторони притвору вона до половини зруйнована. Розказували нам, що це татари поруйнували й спалили її в давніх часах і вона простояла в руїні біля ста років. Ми чули, що ціла церква з усіми своїми притворами й галеріями згори й внизу була вкращена мозаїками. Кажуть, що в ній було сімдесят престолів. Врешті, коли її пошкодили поляки, вона простояла пустою звиш 70 років, аж поки не появився незабутній Петро, на прізвище Могила, брат Мойсея, господаря Молдавії. Коли він став митрополитом, старався всіми засобами відбудувати її і привести до теперішнього стану. Цраворуч від входу під теперішню пору знаходяться два покинені престолі: один в честь Богоявлення, де стоять почесні люди, цей престіл виконаний з червоного, твердого каменя, що схожий на порфір, в середині другого знаходяться споруди. На кожному зі західніх углів побудована кругла, висока вежа, з великою кількістю стрільниць. Кожна вежа має двері від заходу; ними входиш до широкої, просторої і довгої сходової комори з численними сходами аж до горішньої стрільниці, через яку входиш до другої, верхньої, круглої галерії церкви. Зі східної сторони церква має сім абсид, вони просторі й високі: чотири з них однакові, а три низькі. В горішній галерії є теж два престоли, один напроти другого. Кожний із престолів має над собою баню зі золоченим, блискучим хрестом. Запрестольна абсида є дуже висока і піднімається стрімко вгору. З обидвох її боків два великі пілястри з гладкими скосами. Число стовпів і пілястрів із кожної сторони церкви по десять. Довжина церкви — 210 стіп, а ширина більша, тому, що її нави дуже численні. У верхніх частинах її стін побудовані луки, виконані з незвичайним майстерством, на зразок решітки св. Софії царгородської. Що торкається нав церкви зі заходу на схід, то їх тут дуже багато, дванадцять в одному ряді, з восьмикутними стовпами і численними аркадами. Коли входиш до храму західними дверми, тоді перед твоїми очима відкривається долівка хорів, виконана з прекрасної кольорової мозаїки з всілякими мистецькими прикрасами. Така сама долівка є теж поміж престолами і перед ними. Над середущою частиною церкви підіймається висока баня з дванадцятьма вікнами. В самій горішній частині зображений Господь Христос з янголами, а довкрути нього дванадцять апостолів; в чотирьох углах бані чотири євангелісти — все це з чудової золотої мозаїки з прегарними орнаментами та грецькими написами. В такий же спосіб прикрашені також чотири арки і портики з цього самого боку.

Величавий престіл похожий на славнозвісний престіл св. Софії своїм простором, довжиною, шириною і добром кольорів мозаїки, як на її стінах так і на долівці. В ньому від верхка абсиди, аж донизу, виступає постать небесної Владичиці на весь ріст, яка стоїть із розкритими долонями, піднявши руки; це прекрасне,

високо-мистецьке зображення. Ця велика ікона виконана з різнокольорових камінчиків з позолотою. В головному храмі св. Софії ми бачили Господа Ісуса Христа, зображеного на весь ріст із благословлячою рукою, постать, відтворена з великою досконалістю і красою. Тут же під Непорочною Дівою відтворена картина Тайної Вечері в оточенні Янголів; Господь передає в правий бік Петрові і групі апостолів божественний хліб, кажучи (а слова, що впливають з Його божественних уст, є поміщені грецькими буквами): «Прийміте, ядите: сіє єсть Тіло Моє», і знову виступає Його постать, як дає пити ліворуч, кажучи: «Пійте отнея вси». Нижче згаданої картини знаходяться три великі вікна.

Відтак ми вийшли по сходах на другий поверх церкви до одної з її веж. Це прекрасне місце, з якого відкривається вид на хори і престоли. Воно обіймає дві нави: один ряд із п'ятьма банями; в її передній частині є престіл св. Миколи; друга нава теж із п'ятьма банями, із її переду бачимо престіл, присвячений св. Дмитрієві. Поруччя перед аркадами виконане з одної маси червоного каменя і йде від підстави одної арки до другої: на ньому зображені хрести і різні постаті. Над згаданими обидвома престолами дві бані з вікнами. О диво! Звідкіля вони привезли цей мармур, ці великі великі колони, приміщені з надвору церкви, бо в тій країні без сумніву нема мармурових ломів. Імовірно вони привезли з Мармара, недалеко Царгороду через Чорне Море, опісля рікою Дніпром.»

Описові Михайлівського (властиво Дмитрієвського) монастиря Павло присвячує в своїй книзі розмірно мало місця. Ось його слова: «Ця церква прегарна, висока й пишна, побудована з каменя й вапна: має високу баню, вкриту золотою бляхою. Архиерейське місце величаве й прекрасне. Перед ним, з лівого боку, намальований св. Теофан, ерусалимський патріярх, у мантії, клубці й з ручним хрестом. Великий престіл похожий на вітар св. Софії із церкви Печерської Лаври, його освітлюють три великі вікна. На передній, східній стіні святині, відтворена постать Богоматері, яка стоїть, піднявши вгору руки з відкритими долонями з позолоченої мозаїки: також зображення Христа, який подає своїм ученикам, що стоять обабіч — божественний хліб і вино, нижче, довкруги — постаті архиерейів, — все з мозаїки. Зі задньої сторони в північній стіні є дуже гарний престіл, він має залізну решітку, виконану з незвичайним майстерством, вона прикрашена квітками й поставами святих та янголів, на зразок описуваної нами в соборі св. Софії. В середині цього престола стоїть прекрасної роботи домовина св. Варвари Іліопольської. З правого боку, при вході до церкви, є другий престіл у західній частині». Може не від речі буде згадати, що саме цю святиню знищили ще в 1935 р. червоні варвари-більшевики.

Всіх церков, »починаючи з монастиря Печерського й тих, що оточують св. Софію й цих, що ще в стані руїни, а також камінних церков цілих і пошкоджених є в Києві і його найближчій околиці біля сотні, враз із монастирями» — так закінчує Павло Алевський свою реляцію про стан столичних храмів України. З провінціальних святинь він присвятив дещо уваги тільки двом церквам, а саме в Умані, яку оглядав на початку своєї подорожі

по Україні, і храмів в Густинському Троїцькому монастирі в Прилуках, що оглядав уже на дальшому своєму шляху — перед виїздом у Московщину.

Ось опис соборної церкви в Умані: »Вона дуже велика, побудована з дерева й вся розмальована. Її срібні лампади з прегарними, зеленавими свічками, яких тут дуже багато. Над притвором прекрасна дзвіниця. В хорівій частині є висока решітка, за нею стоять співаки й співають із нотних книг у супроводі органів, їхні голоси сильні як грім. У цьому місті є ще дев'ять інших церков«.

Замітне, що з половини XVII в., збереглися аж три важливі джерела для дослідів над архітектурою тогочасного Києва: це перш усього »Мандрівка« Павла Алепського, відтак друге місце займає твір Г. Боплана, французького інженера-будівничого, п.з. »Описання України« (перекладений досі на різні мови, крім — на жаль — української!) і, врешті, автентичні рисунки голландського маляря Абрагама ван Вестерфельда, що зображують види нашої столиці з другої половини XVII ст. Ван Вестерфельд був двірським малярем кн. Януша Радивиля, побував разом із ним у Києві й залишив по собі рисунки головних церков та важливіших будинків столичних, виконані з незвичайною докладністю. Для повноти картини дозволю собі на цьому місці подати ще й короткий фрагмент з »Описання України« Боплана для прирівняння зі спогадами Павла Алепського. »Київ, це одне з найстаріших міст Європи, чого доказують і сліди його колишніх валів і руїни церков і давні гроби князів. Зі старовинних храмів зацілліли тепер тільки два — Софійський і Михайлівський; з інших залишилися здебільшого розвалини, з-поміж них найзамітніші: напівзруйновані стіни церкви св. Василя, вкриті грецькими написами; ці написи вирізьблені в алябастрі перед 1.400 роками, але час затер їх уже. В руїнах відкривають гроби численних князів. Софійський і Михайлівський собори відбудовані за колишнім їхнім виглядом. Вид першої святині прекрасний, з якоїнебудь сторони глядіти на неї; її стіни вкращені мозаїчними картинами й зображеннями, зіставленими, з кольорових, лискучих, похожих на скло камінчиків, так по-мистецьки підібраних, що їх важко відізнати від стінних малювань або дорогоцінних тканин«.

Прирівнюючи ті три джерела, які покриваються зі собою, приходимо до висновку, що велика кількість київських церков була тоді дійсно в руїні. Але тому, що першим із наших подорожників, який оглядав Київ був Боплан (в першій половині XVII ст.) і між його побуту в Україні, а мандрівкою Павла з Алепо проминуло біля 20 років, отже за той розмірно короткий час, як бачимо з опису Павла, більша частина київських церков була вже відбудована. Крім цього постало там багато нових святинь, до чого причинився у великій мірі сам Богдан Хмельницький.

Як задивлявся Павло Алепський на Московщину й москалів? На це він дає нам дуже ясну відповідь: »Коли хтось хоче скоротити своє життя, нехай іде туди в Московію і жие серед людей, як подвижник, заховуючи постійну поздержливість і піст, та проводить час на читанню молитов і вставанню серед півночі. Він мусить забути про жарти, сміх і стати дуже обережним, бо москвини ставляють наглядців при єпископах і при монастирях та

підглядають за всіма, хто там приїздить, ніччю і вдень крізь дірки в дверях. . . Як тільки завважать щось, що було би на їх думку не до ладу, тоді негайно висилають такого в країну тьми, разом з найбільшими злочинниками й звідтіля нема вже вороття! Москалі нікому зі засуджених чужинців не дають змоги вернутися назад до своєї батьківщини, а то з обережності. . .

»Московіти ненавидять чужинців« пише далі Павло Алепський. »Нам розказували, що батько теперішнього царя — Михайло, син Теодора, коли приїздив до нього турецький посол і під час авдієнції за обов'язуючим церемоніялом цілував його одержу, цар клав на знак дружби свою праву руку на голову посла, а як його гість відійшов, тоді приносили воду й мило і цар умивав собі руки, вважаючи, що вони осквернилися від доторкнення голови посла. Нам розказували також, що в давнину, коли до москвинів приїздив архиєрей або патріарх із грецьких земель, вони не допускали його до богослужби в своїх церквах, бо уявляли собі, що вони нечисті від турків. Також коли приїздили грецькі купці, їх зовсім не допускали до церков, щоб вони не осквернили їх, будиши самі оскверненими. А якщо хтось із них залишився на їхній землі, там одружився і став перекладачем, то священники казали йому стояти продовж 40 днів перед церквою, як оглашенному й щойно тоді промазували його миром та відчитавши над ним молитви, впроваджували до церкви як очищеного«.

Павло відчував у Московщині заедно сувору й гнітуху дійсність та прийшов до висновку, що »життя в Московії повне пригноблення, його важко перенести і людина почуває себе там, немов у тюрмі. . .«

Як мало змінилося там із цієї пори!

Нічого дивного, що Павло Алепський, вертаючи зі своїм батьком, патріархом Макарієм із Москви, як тільки переїхали границю України в Путивлі, раділи всією душею. Цей настрій він змальовує найкраще в хвилині, коли наші подорожники побачили Дніпро під Києвом: »В п'ятницю ввечір ми прибули над беріг Дніпра, напроти Печерського монастиря, і післали до Києва післанців з повідомленням про наш приїзд. В цю ніч ми спали на березі ріки з найбільшим вдовіллям і спокійні, бо з тієї хвилини, коли ми побачили Печерський монастир, який блестів у віддалі своїми банями і як тільки повіяли на нас пахоці тих квітучих земель, наші душі були переповнені радістю й втіхою, наші серця відкрилися й ми в щирих молитвах дякували за це Господеві. Продовж тих двох років у Московії важкою колодкою замкнені були наші серця, а ум наш був до крайности стиснений і подавлений, бож у цих сторонах ніхто не може почувати себе бодай трохи вільним і вдоволеним, це знести можуть лише місцеві люди, алеж усяка інша, подібна до нас людина, хоч би й стала власником тієї країни, ніколи не перестане засоромлюватися й тривожитися. А навпаки, країна козаків була для нас неначе нашою рідною землею, її-ж мешканці були нашими найкращими приятелями, людьми такими, як ми«.

Кн. Токаржевський-Карашевич

Жінки в житті Мазепи

(Закінчення)

(3)

Хрищениці

Дві хрищениці Мазепи стали нам відомі в дальшому їх житті, хоч мабуть одна з них ніколи гетьмана не бачила, а друга маленькою дитиною була на його похоронах.

Про першу Францішку Уршулю Корибутівну, князівну Вишневецьку, згадано вже вище. Родилася вона 1705 р., коли Мазепа після трагічного закінчення дружби з Палієм, після сумної невдачі з сватанням Мотрі, перебував на Волині і був обняв майже цілу Правобережну Україну «під свій регімент».

Мазепа стояв тоді в zenіту своєї величі. Двадцять років його більш-менш спокійного гетьманування, піднесло Україну культурно і економічно; військо було прекрасно зорганізоване, почувалася у всьому житті, навіть у відбиванні московських претенсій, вправна гетьманська рука:

*Ze na czystsza ludzkosci forme przetworzona
Jest Ukraina: Toba ta rzecz pozwolona.*

— Як деклямували, вітаючи його спудеї Київської Могиллянсько-Мазепинської Академії. Рахувалися з ним обидві ворогуючі тоді польські партії, обидва королі суперники — Август II-гий і Станіслав I-ший, а особливі ті, хто був з Україною чимось зв'язаний. Август II-гий, який вже два роки перед тим іменував Мазепу лицарем свого ордену Білого Орла, посилає до нього комісарів, добивається звороту Правобережжя під польську владу, але шукає порозуміння і дає надії на поступки. Рівночасно Станіслав I-ший через своїх родичів теж шукає зближення і, мабуть, нагадає давні зв'язки.

В Білій Криниці під Дубном, на замку, де сполучалися, не лише для його власників, але і для українського гетьмана, спогади про Дмитра «Байду», про Михайла, старосту черкаського, князів Вишневецьких, що з козаками «славу добували» з низкою близьких цілком особистих, вітають достойного гостя і кума — князь Януш і княгиня Теофіля, з дому Лещинська, княгиня Ганна Дольська в оточенні ближчих і дальших родичів Станіслава I.

Між гетьманом і бабкою Францішки Уршулі, їх хрищениці, за яку вони разом «вирікаються диявола», яку тримають на руках,

коли її скроплює свята вода, зав'язується не лише товариська приязнь кумовства, а і приязнь політична, приязнь, яка може што-вахає Мазепу на «відречення від московського сатани».

З малої хрищеніці гетьмана виросла людина надзвичайно на свій час освічена й шляхетна, блискуча письменниця і то не лише авторка драм і комедій, а моральних трактатів, правничих розвідок і т. п. В 1725 р., як остання з Вишневецьких стає вона жінкою князя Михайла Казимира Радиви́ла, воеводи Віленського, гетьмана великого литовського, якого вона ціле життя залишається взірцевою, ніжною в поведженні і листах товаришкою, найліпшою матір'ю дітей. Здаватися може, що вона сполучила в собі всю високу культуру, побожність, меценатство з умінням жити з людьми своїх хрищених батьків. Померла в 1753 р.

Нема сумніву, що мусіла вона нераз згадувати про того свого, особисто незнаного хрищеного батька, який зійшов з цього світу, коли їй було 3 роки. І до радивилівської величі, що складалася не лише з колосального багатства, з шести старовинних князівств, але і з сягаючих престолу спогадів, вносила вона не лише велич Вишневецьких і Збаразьких, але і блискавки променистої булави Івана Мазепи.

Про другу хрищеніцю Мазепи Варвару, доньку Пилипа, тоді генерального писаря, і Ганни з Герциків, Орликів знаємо з Діяріюша її батька (т. II, стор. 81), де він пише: «Варвара, донька моя, родилася в Батурині в моїй присутності в неділю, в одинадцятій годині 1707 року, 7 жовтня старого календаря. Охрищена 1708 року 4 січня, тримав її до хреста бл. п. Ясновельможний Його Милість Пан Гетьман Іван Мазепа з її Милістю Панею Ганною Обідовською, Стольникомовою і Полковникомовою Ніжинською».

Христини цієї дитини майбутнього наступника Мазепи мають глибоке значення для психологічної оцінки промайнувших перед нами постатей.

Кумою Мазепи, завдяки хрищенню Варвари Орликівни, стає в 1708 році вдова по його небожеві, Ганна з Кочубеїв Обідовська, старша сестра Мотрі. Чи можна собі уявити хоч на хвилину, що коли б Мазепа був дійсно підступом звів її молодшу сестру, вона захотіла б поруч з ним приймати участь у цій церковній урочистості? Чи можна подумати, що коли б в нього з Кочубеями була інтимного порядку паскудна сварка, він захотів би з Ганною Обідовською разом кумувати? А, врешті, чи Орлик, коли б знав, що між гетьманом а Кочубеями існує власне така «паскудна сварка» запрошував би на куму якраз сестру Мотрі? На батуринському дворі було багато різних пань, жінок високих гетьманських достойників. Але Орликам видно залежало на тім, щоб хрищеними батьками їх другої доньки був гетьман і хтось з його родини, дуже до нього близький. Видно з цього, що політичний компльот (змова), змонтований правдоподібно агентами Меншикова, в який з заздрости заплуталися Василь Кочубей, його жінка Любов з Жученків, їх родич, полтавський полковник Іван Іскра, чернець Ніканор, трагічні маріонетки, був і для Мазепи чимось несподіваним. Виглядає, що хоч Мазепі вдалося досить легко викрутитися від цього несподіваного удару в

плечі, але врятувати вже Кочубея він не мав змоги. Виглядає також, що злощасний процес донощиків так переплутав гетьманові пляни, що йому не вдалося вже стягнути всіх своїх полків, перед несподіваним прибуттям російських військ.

Після христин Варвари Орликівни події почали розвиватися дуже швидко. Разом з гетьманом і батьками дісталася вона до Бендер (натоді в турецькій Басарабії) і ціле своє життя провела на еміграції.

Портрет Гетьмана Івана Мазепи
(гравюра Л. Тарасевича, 1695).

Коли 1715 р. переїхав гетьман Орлик з родиною і оточенням до Швеції то і Бася, як він її називав, опинилася в Кристіанштаді. Ще в Бендерах і Хотині була вона дуже малою і мало відчувала еміграційне горе, але від переїзду до Швеції, себто від восьми років віку починаються всі екзильні митарства.

Пилип Орлик дуже поважно, можна сказати побожно, відносився до свого гетьманування, до своєї ролі голови української держави. При кожній нагоді підкреслює він, що «non est privata persona mea», коли щоденні злидні, сумні політичні відносини, віддалення від родини, втрати приятелів і співробітників падають на нього: він утримується у формі лише думкою, що він «legitimus Ucrainae dux».

В 1720 році переїхала ціла родина Орликів до Кракова, звідки гетьман виїхав знову до Туреччини, де прожив самотній двадцять два роки, не побачивши більше ні жінки, ні доньок.

Ганна Орликова, після кількох років в Кракові, переїхала на постійне перебування до Станиславова, буцім то на запрошення власника Йосифа Потоцького, воеводи київського, потім познанського, гетьмана великого коронного. Не була це однак якась приємна гостина, бо прийшлося їй з доньками тяжко бідувати.

Бася провела в Станиславові велику частину свого життя. Знаємо про неї дуже мало, лише те, що батько її записав в своїм щоденнику та з деяких листів штюкгольмського архіву, про які згадує проф. Б. Крупницький.

Старша донька гетьмана Пилипа Орлика, Анастасія Хведора, в 1721 р. вийшла заміж за шведського старшину Івана Сегерстена де Штенфліхта, якого гетьманська родина знала ще на початку еміграції в Бендерах.

Служив він спочатку в шведському війську бо походив з острогоської військової родини, потім перейшов до цісарського війська, потім до князя Ракочія і бився з мадярами проти австріяків, а перед походом Карла XII. в Україну повернувся знову до свого національного війська.

В Україні був вже поручником і після полтавського бою опинився зі своїм королем у Басарабії. В 1711 р. був старшим поручником у так званих «Дністрянських Драгунах», які брали участь у поході Орлика під Білу Церкву і в бою під Лисянкою. З того часу зав'язалася приязнь з гетьманською родиною і тривала весь час, коли цей модерний вікінг робив швидко кар'єру. В 1715 р. отримав він від Карла XII. шляхетство з прізвищем Штенфліхта і після смерті свого короля, коли вже був генерал-майором перейшов на гольштинську службу і був ад'ютантом князя Фридриха Карла Гольштинського-Готторпського, зятя царя Петра Першого.

За весь час від його від'їзду до Швеції і на гольштинську службу, навіть коли їздив до Петербурга, листування з Орликом не припинялося і Настусю Орликівну трактував він як наречену, присилаючи їй до Вроцлава дарунки. Літом 1721 р. видобув він наречену з Польщі і одружився, з чого Орлик, здається, був дуже вдоволений, судячи по записові з його щоденника (I, стор. 130-5, 25 вересня 1721 р. в Серезі). Після одруження довгий час триває якась спокійна перерва в його житті. Тоді приходять на світ два шведські внуки нашого гетьмана. Але в 1728 чи 1729 р. померла Настуся і він дуже швидко просить в Орлика руки його другої доньки, Басі, яка приїздить в 1730 р. до Швеції і стає його жінкою, як можна судити з її листа до шведського короля, про який згадує проф. Б. Крупницький.

Більше ніяких відомостей про Варвару з Орликів де Штенфліхт не маємо. Натомість її чоловік не перестає утримувати тісних стосунків зі своїм швагром Григором Петром Орликом, разом з ним і з графом де Плело приймає живу участь в новій спробі Станіслава Лещинського повернутися на престіл Польщі в 1733 р. В 1738 р. вступив до французького війська як генерал-поручник і після деякого часу з тою ж рангою повертається до шведського. В 1748 р., отримує від шведського короля найвищу відзнаку — Орден Серафимів, що його і його жінку вводить до найвищої двірської сфери його батьківщини.

Чи дожила цього Бася Орликівна, чи згадувала при цій нагоді, що її батько не тільки пишався своїм родоводом від XII віку, але і був «*Dux Exercitus Zarovoviensis*», чи приходило їй на думку, що її христини відбулися у володарському замку, не гіршим від штокгольмського і що над її коліскою схилявся її незрівняний хрищений батько «*le prestigieux*» Мазепа, володар її далекої батьківщини?

Навіть тут, у спокійнішій Швеції чи Франції, мазепинська таємниця лягла на його хрищеницю, на її родину, на їх долю, про що до нас дійшли лише дрібнички і тільки зовнішні подробиці.

Королева і царівна

Це прокляття таємничості, ця виключно зовнішня знайомість з Мазепою і всім, що зв'язане з його життям, перешкоджає нам описати і представити його в цілій духовій та ідейній величі.

З цілого матеріалу, що про нього маємо, як з золотих рам виступає велична постать діяча, вождя, державного мужа, голови держави і лише дуже сумлінні дослідувачі і реконструктори епохи намагаються надати рельєфності самій особі. Після першої спроби Уманця, сьогодні вже маємо кілька, хоч не повних характеристик Мазепа, що займаються ним як людиною. Слушно каже про нього проф. М. Андрусак. «*Hetman Mazepa was a typical representative of the Baroque epoch.*»

«Как он умеет самовластно,
Сердца привлечь и розгадать,
Умами править безопасно
Чужие тайны разрешать»,

Але те, про що тепер всі знають це, згідно з заміткою в італійському енциклопедичному словнику Трекани: «*fu uno dei piu eminenti uomini politici dell' Europa orientale*» та що він:

«Нашу Україну боронити повстав.
Королів зневолив йти за ним,
Мирові правду оповіщав
І згинув в краю чужім».

Але на цім шляху свого «зовнішнього» життя зустрів він ще дві жінки, які в той час не лише займали високе становище, але відігравали велику роль.

Перша — це польська королева Марія Людвика Гонзага, жінка Володислава IV, потім Яна Казимира, коли Мазепа був «*przy boku*

kgolewskim» пажем, дворянином покойним, підкоморієм (шамбеляном) і поручником гвардії приблизно від 1655 до 1663 року.

Хоч тяжкі це були часи для варшавського двора і не раз мабуть приходилося королеві дріжати за свою корону, коли Хмельницький, розчарований у надіях і обіцянках підходив під Замостя, коли російські війська заняли Вільно, а шведські Варшаву, але Марія Людвика на цьому дворі представляла Європу, пересаджувала парадність французького двора та ренесансову культуру італійської Мантуї. Не забувала вона у Варшаві, як то було за її дитячих років на замку в Сен-Жермен, як залицявся до неї брат короля, князь Орлеанський, та як її брат, не задовольняючись своїми князівствами у Франції і Італії, мріяв про Царгород після великого хрестового походу проти турків. Не забувала вона напевно і про романтичну приязнь з славним маркізом де Сен-Мар, його трагічну смерть, та своє майже вигнання до Варшави на жінку для не дуже то привабливого короля Володислава.

Виїхавши з Франції, в Польщі потішалася вона не любовними пригодами, а владою, особливо, коли стала жінкою Яна Казимира. Дивилася через пальці на такі пригоди в житті чоловіка, але дбала, щоб влада і керування політикою були в її руках. Не поривала зв'язку з Францією і весь час майже досить послухно приймала поради кардинала Мазарена.

Від неї Мазепа навчився, як живеться на володарських дворах, як слід поводитися. Вона була для нього тим першим взірцем королеви, який він побачив і, напевно не без її впливу, вислано його закордон..

А коли вернувся, правдоподібно їй перший розповідав він, що бачив в Італії, може в її родинній Мантуї і Франції. Складав їй напевно реляцію про святкування піренейського замирення з Іспанією і про заручини молодого Людвика XIV-го, на яких був присутній і про які любив згадувати в старості.

Молодий український панич про якого Словацький казатиме:

» . . . Jeszcze mu czuc mleko pod nosem
a juz o nim tyle rzeczy plota,

— та «figurka zlota» привозив з собою з Європи не лише удосконалене виховання і освіту, але запах Сен-Жерменського двора, щось з атмосфери молодих років Марії Людвики.

Хіба ж це їх не зближувало? Минали потім роки, помирили старі знайомі, абдикували королі і вибірано інших, пан підчашник чернігівський став вже в рідній своїй землі генеральним писарем і генеральним осавулом при боці українського гетьмана, коли прийшлося йому побачити інший двір, зіткнутися з іншого типу володарями. Він вже не є молодим хлопцем, пройшов вже не одно в житті, вже встиг показати, чого навчився в Голляндії з військового куншту та свої дипломатичні здібності. Він вже має дружину, займає високе становище в своїй батьківщині і може сам дбає більше про те своє «зовнішнє життя», про яке щось трохи знаємо, як про

розпалювання сердець. Тепер його очі певно не так, як у Словацького

»naksztalt kowalskiego mlota,
ciagle w biedne serduszka uderzaja,

— а шукають побачити те, що потрібне його батьківщині.

Але коли він перед Марією Людвікою схилився в церемоніальному поклоні, як французький лицар, уквітчаним стравсовим пір'ям, капелюхом замітав землю і вважав це нормальним, то приїхавши до Москви, в Кремлі перед Софією Романовою, серед бородатих боярів, у варварській пишності напевно йому його власні європейські форми і звички здавалися чимось дивним. Перед ним у своїм східнім одязі, з нашитим дорогоцінностями кокошником на голові, стояла жінка від якої багато залежало. Не могла вона імпонувати Мазепі знатністю роду, бо він напевно знав про його проблематичну велич, не могла вона після того, що він бачив приваблювати його своїми манерами, а красою здається теж не відзначалася.

Але це була тридцятилітня дівчина, яка цупко тримала в своїх руках владу, а може не раз мріяла позбутися своїх братів і стати повноправною царицею. Доля України залежала багато від неї та її фаворита князя Василя Голіцина і Мазепа це мав мати на увазі.

З гарною, дуже інтелігентною, освіченою і по-європейськи вихованою Марією Людвікою Мазепа напевно легко знаходив спільну мову, послуговуючись не лише польською і латинською, які знав від дитинства, але й італійською, якою володів добре, а може й французькою мовами.

В Кремлі, натомість, сама техніка розмови вимагала великої уваги, бо треба гадати, що там не дуже подобалося його «черкаское наречіє», яке вимагало чогось, що там називали перекладом » з белоруського язика«.

При цім треба було бути уважним і тому, що Софія була дуже розумна, вихована під керівництвом Симеона Полоцького і, як на московські обставини, дуже освіченою. Деякі історики, як І. Е. Забелін називають її втіленням візантійських ідеалів, інші, як Г. Р. Міллер, С. Солов'єв, Карамзін і Полевой уважають її надзвичайною володаркою — «багатир-царевной», знаменитою жінкою. Для допомоги мала завжди кн. Василя Голіцина, людину дуже зручну і з великими амбіціями, які могли зреалізуватися лише за допомогою царівни.

Мазепа міг би про себе з Кремля сказати як Цезар: я прийшов, побачив і переміг, і двадцять років тримав під своїм чаром не лише царівну і Голіцина, але і Петра, коли він, якраз в час, коли Мазепа був у Москві зробив свій *coup d'etat*.

Софія була заслана до монастиря, Голіцин на Сибір, родичі її, князі Милославські, розігнані, а різним її сторонникам Петро сам власноручно відрубав голови.

Те саме могло статися і з Мазепою. Як він був у Москві, то могли вже не турбуватися, чи він гетьман, чи ні. Лише його чар не

допустив до цього і треба підкреслити, що він своїх добрих відносин з Софією і Голіциним не ховав, а навпаки — захищав їх перед Петром.

В цій низці, ледве накинутих портретів і неможливих навіть до зображення жіночих постатей, переважає властиво якась зовнішність, решта никне в хмарі мазепинської таємниці. Має повну рацію Уманець, коли захищає пам'ять великого гетьмана від ні на чім спертого закиду »розпустити в дрібних еротичних пригодах«.

Можливо, що в його великій молодості трапилися якісь пригоди, що мали свій відгук в байці Пасека і в процесі Загоровських, можливо, що він до кінця свого життя умів очаровувати жінок, але з одного його стосунку до Мотрі Кочубеївни, власне в гарячій любові і рівночасно в батьківському відношенні, видно його моральність, тверду етичність і лицарскість. Видно, помимо таємниць, велич цієї людини, як сказано в панегірику

Zyc niechwalebnie jest to umrzec z nagana
Tobie tak zyc przez lata Hetmanie nie dano,
Bo Twoje zyc jest wieczna potomnosci chwala
Ktora cie na swym lonie bedzie piastowala.

— І даром намагається переконати нас А. Пушкін, що »Забит Мазепа с давних пор«.

Так само ліпше були б зробили М. Костомаров, А. Лазаревський і інші поменщувачі слави великого гетьмана, щоб згадали заяву лохвицького протопопа Івана Рогачевського, засланого в 1712 році на Соловки, отже сучасника гетьмана, синові сотника Данила Забілли, одному з тих, кому »царськими чинами« і »мереженою лівреєю« зв'язали руки: »Наш Мазепа святий і в небі буде, а ваш цар в небі не буде«.

«Коли за всяку кров пролиту на землі влімнеться її рід, то яка пімста буде за кров українського народу, пролиту від гетьмана Наливайка до сьогодні, пролиту великими потоками тільки за те, що він шукав волі, кращого життя на своїй власній землі і думав думками, зродженими всієї людськості? ...»

(З «Історії Руссов»)

Проф. д-р П. Кованковський

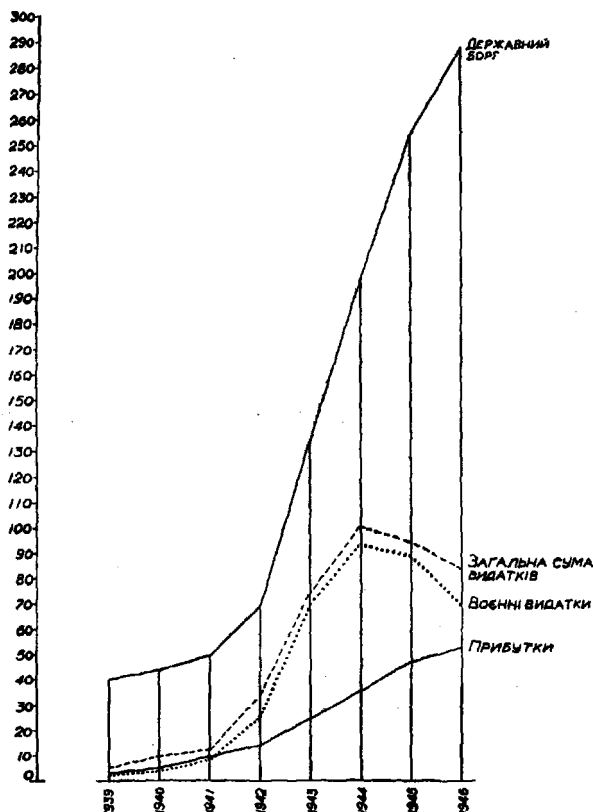
Війни і фінанси

(Англія і Сполучені Штати Америки)

(Закінчення)

**Державний (союзний) бюджет США другої світової війни
в млрд. дол.**

Діаграма ч. 9

Маштаб цієї діаграми в десять разів менший від попередньої, так бо завеликі числа. Метода фінансування в США така ж, як і в Англії, але розмах і глибина незрівняно більші.

Бюджети Англії в другу світову війну:

Роки	Витрати			Прибутки		Дефіцит	Державний борг	
	загальні	воєнні	% воєнних	загальні	% до витрат		сума	зростання боргу
3. 9. 39								
30. 8. 40	2,7	0,4	15	1,1	40,7	1,6	8,4	—
1. 9. 40								
30. 8. 41	4,4	3,5	79,5	1,6	36,4	2,8	9,9	1,5
31. 8. 41								
29. 8. 42	5,1	4,1	80,4	2,4	47,1	2,7	12,6	2,7
30. 8. 42								
28. 8. 43	5,7	4,8	84,2	2,8	49,1	2,9	15,2	2,6
1. 6. 43								
30. 7. 44	5,6	4,9	87,5	2,9	51,8	2,7	17,9	2,7
1. 6. 44								
30. 7. 45	5,8	3,6	62,0	3,1	53,4	2,7	20	2,1
Сума	29,3	21,3	72,7	13,9	47,4	15,4	—	11,6

Примітка: за перші чотири роки війни дані взято з «Nachrichten für Aus- und Handel», Берлін, 21. 10. 43. За інші роки, — з даних, поданих міністром фінансів у нижній палаті при затвердженні бюджету. Через те, що терміни бюджетів не збігаються, то за два останні роки перші п'ять місяців 1943-44 рр. пораховано двічі. В той час війна пересічно коштувала 14 млн. ф. ст. на день. Війна скінчилася не 1 квітня, а 1 травня, тому зайві витрати за чотири місяці, тобто майже 1,5 млн. фун. ст. треба вирахувати з суми 29,3 млрд. Проте автор цього не зробив тому, що в такому разі йому довелось би відійти від офіційних бюджетових даних і провадити чисто теоретичні розрахунки, а, подруге, тому, що воєнні витрати не закінчилися у момент припинення війни. Очевидно, зазначена сума 29,3 млрд., зрештою, виявиться меншою, а не більшою.

Бюджети США за другої світової війни:

Роки	Витрати			Прибутки		дефіцит	Державний борг	
	Загальні	воєнні	% воєнних	загальні	% до витрат		Сума	зростання боргу
1938-39	9,2	1,1	12	5,7	62,0	3,5	40,4	—
1939-40	9,6	1,6	16,6	5,7	60,0	3,9	43,2	2,8
1940-41	12,7	6,3	45	7,6	60,0	5,1	50,0	6,8
1941-42	32,4	26	80,5	13,7	42,3	18,7	72,4	22,4
1942-43	78,2	72,1	90,9	23,7	30,4	54,5	136,7	64,3
1943-44	104,0	97,0	93,2	33,0	31,7	71	206,0	69,3
1944-45	95,2	88,0	92,4	44	46,2	51,2	260,0	54,0
Сума	341,3	292,1	86,4	133,4	39,0	207,9	—	219,6

1 січня 1944 р. президент Рузвельт у своєму посланні конгресові, розділяючи воєнні витрати на чотири фази війни, дав попередні відомості про вартість війни, при чому за дві останні фази навів передбачувані числа. Насправді, витрати виявилися менші від передбачених, тому ближчі до правдивих чисел, взятих з бюджетів, тобто не 320 млрд. дол., вирахованих по фазах, а 292,1 млрд., вирахованих за кошторисами. Також точно Рузвельт вказав на можливі витрати протягом 6-ти років війни 460 млрд. дол. Але війна тривала не шість років, а чотири з половиною роки, бо США вступили у війну пізно. Тому передбачувані суми витрат треба зменшити до 365 млрд. дол., з них чисто воєнні витрати складали 292,1 млрд. дол.

Тези

1. Друга світова війна своєю грандіозністю і своїми внутрішніми руйнівними силами варта найглибшого і вдумливого вивчення. Це і вплинуло на вибір теми. Але є ще і інші причини цього. Війна закінчилась, але не здана до архіву: воєнні настрої живуть і навіть посилюються. Тепер світ має передишку і треба дати хоч деякі висліди другої світової війни. Наша праця не є бухгалтерським звітом, для чого ще не надійшов час, але має своєю метою вивчити методи фінансування війни в практиці Англії і США.

Для багатьох незрозуміло, як Англія після велетенських утрат за час війни могла так швидко розпочати творчу працю, досягнути того, що її економічний стан з кожним днем зміцнюється, продукція зростає, зростає і експорт, цей показник економічного стану країни. США, маючи небувалий у світі своєю величиною державний борг, не тільки спокійно і певно заліковують свої рани, але мають силу гоїти рани своїх противників і всієї решти Європи.

Але найголовніше, чого нас навчає досвід останньої війни, це та моральна міць, яку виявили Англія і США. Англія, будучи на порозі повного розгрому в перший рік війни, не тільки не капітулювала, але устами кращих своїх людей заявила, що краще бачити Лондон у руїнах, як народ у неволі. США відійшли від старих традицій і взяли новий курс і у внутрішньому життю, і в зовнішній політиці. Вся плідотворна і тривала діяльність президента Рузвельта була спрямована до того, щоб застарілий економічний світогляд індивідуалізму заступити новим соціально-політичним напрямком. У зовнішній політиці була залишена стара доктрина Монтрое, яка втратила всякий сенс після винаходу швидких засобів сполучення: океани вже не захист від нападу. Ізоляціоністи в США розбиті, але не знищені і за всякої нагоди можуть піднести свій голос.

2. Досвід війни показав, що для успіху потрібні такі умови:

- а) моральний стан запілля і фронту, довір'я до свого уряду, свідомість правдивості і конечности війни, упевненість у перемозі;
- б) потужна промисловість і здатність її до швидкої мобілізації;

- v) наявність великого грошового ринку всередині країни;
- г) правильний розподіл податків і гнучкість бюджетової системи.

Перша умова і в Англії і в США була цілком. Друга умова не скрізь була. Англія не в стані була встигати за швидкозростаючими потребами у воєнному спорядженні і вдалася по допомозі до США. Напочатку США також мали труднощі, але промисловість швидко перебудувалась і стала постачати не тільки свій фронт, але і фронти всіх союзників потрібним: зброєю, спорядженням, харчами, ліками тощо. Третій умові відповідала дійсність і в Англії і в США. Досить місткий внутрішній ринок капіталів звільнив ці країни від потреби укладати позики закордоном, з усіма від'ємними їх рисами: чужоземні позики зменшують народній прибуток, погіршують платіжний баланс країни. Проте, наявність грошей в країні ще не означає що уряд їх має в руках. Потрібна обережна і мудра політика міністра фінансів для вилучення грошей з каналів приватно-господарського обігу в державну скарбницю. Для цієї мети служать: податки, внутрішні позики, добровільні пожертви.

Нарешті, остання умова успішного завершення війни — це правильна організація всієї фінансової системи. Щодо цього, найлюксошоналішу систему має Англія. Її бюджет дуже гнучкий, він заснований на прибутковому податку, який визначений законом, але його розміри і практичне застосування затверджують щороку і це залежить від загального стану фінансів. У США, де безпосереднє оподаткування становить основу бюджетів окремих штатів, прибутковий податок до другої світової війни широко не розвинувся і тільки у війну посів у бюджеті належне місце. Якщо промисловість працює добре, якщо позики роблять всередині країни, як це є в Англії і США, то витрати уряду на війну залишаються всередині країни. Тоді великі кошти безперервно течуть від уряду до громадян і це створює можливість випускати позики і збільшувати податки. Приклад Англії і США показав: щодалі триває війна, щобільше зростають державні витрати, тим легше стягати податки і укладати позики. Державні витрати породжують державні прибутки. Це зовсім не значить, що війни і великі воєнні витрати держави збільшують багатство населення. Обертається велика кількість грошей, але матеріальне багатство нації зменшується. Війна завжди і скрізь є не творчою, а руйнівською силою. Праця нації і матеріальні витрати спрямовані не на виготовлення речей, які задовольняють потреби людей, а на руйну і знищення багатства. Цю диспропорцію між кількістю грошей в обігу і матеріальним багатством країни можна ліквідувати, а через те кожна війна руйнівська не тільки для переможених, але і для переможців. Цю тезу цілком довела друга світова війна.

3. Теоретичне обґрунтування методу фінансування, вживаних Англією і США, зводять до розгляду переваг і вад кожної з них. Методом покриття воєнних витрат податками має такі переваги:

I. Держава після оголошення війни може швидко і певно одержати потрібні засоби для початку воєнних дій. Так швидко наладнати кредит неможливо. Податки є загальнообов'язковою нормою, тоді як позики добровільні. Примусові позики ніколи не були успішними і суттю своєю є тим же податком. На початку війни в населення ще немає ні воєнного зиску, ні збільшеної заробітної платні, ні прибутків фермерів, немає зайвих грошей. Найкращим способом фінансування війни є податки, особливо прибутковий податок. Посередні податки менш придатні, бо вони збільшують вартість товарів і впливають на споживання їх, отже, не дають певних продуктів. Правда, в Англії цього не сталося, поперше тому, що посередні податки почали збільшувати в кінці війни, а подруге, що ними не були обкладені речі першої потреби.

II. Податки є безпосереднім і швидким способом вилучення зайвих під час війни грошей, які населення не може продуктивно витратити. Тоді запровадження податків є засобом боротьби з інфляцією. Проте, покриття воєнних витрат коштом одних тільки податків є недостатнім, при тих темпах і розмірах, які виявились за другої світової війни. Тому першою хвилюючою податків, як засобу покриття воєнних витрат, є їх недостатність. Друге міркування проти податків говорить про те, що наслідками війни скористається не стільки сучасне покоління, скільки наступне і що на сучасне покоління було б несправедливим покласти весь тягар війни, тим більше, що це покоління жертвує життям для врятування батьківщини. Навпаки, на користь позик можна подати такі міркування:

I. Воєнні витрати рівномірніше розподіляють між теперішнім і майбутнім поколінням;

II. Позики можуть дати дуже великі суми, як це довели досі США;

III. Позики є засобом вилучення вільних грошей з обігу, що перешкоджає посиленню інфляції. Позики дають відсотки і позичені гроші повертають. Цікавий досвід Англії, що запровадила систему примусових заощаджень, за якою частину стягнутого податку записують, як заощадження і після закінчення війни вона підлягає поверненню. Однак, проти позик наводять такі міркування: 1) позики потребують сприятливої економічної і політичної кон'юнктури і можуть не вдатися. Проте Англія і США такого прикладу не дали; 2) сильний розвиток позик обтяжує бюджет сплатою відсотків і сум повернення і це може досягнути таких розмірів, що більша частина прибутків держави буде витрачатись не на задоволення потреб населення, а на поточні витрати за позики. Тоді однаково доведеться ці витрати провадити коштом податків. Приклад цього дає друга світова війна; 3) позики, які випускають у великих копурах, приступні тільки багатим, що посилює соціальну нерівність. Випуск дрібних купюр може привести до того,

що вони будуть виконувати функції грошей і цим збільшать інфляцію. Остання війна дає приклад того, як дрібні суми грошей населення може давати державі, купуючи ощадні марки на ощадну книжку і після нагромадження потрібної суми, замість марок дістаючи відповідну купюру позики; 4) позики, які реалізують через банки, не вигідні ні для держави, ні для населення, бо платня за посередництво є непотрібною витратою. Це усвідомив міністер фінансів США і зробив вдалий досвід розповсюдження позик безпосередньо серед населення.

Остаточний висновок говорить за те, що потрібно використовувати і податки і позики в пропорції, яку визначають умови місця і часу, як це ми бачили на прикладі Англії і США.

Неминучим наслідком всякої війни є інфляція. Її утворює диспропорція між прибутками населення і їх корисною продукцією: вся зброя — непродуктивна, бо не становить собою споживчої вартости. Це буде цілком ясным, якщо ми в думках перетворимо всю заробітну платню і зиск з грошової форми в натуральну. Якщо пекар, після закінчення робочого дня роздасть своїм робітникам замість грошей хліб, то від цього ніхто не потерпить, але якщо воєнне підприємство почне роздавати робітникам свою продукцію і постачати їх набоями, гарматами, кулеметами тощо, то ледве чи цим будуть задоволені насущні потреби робітника. Тому зрозуміло, що робітники, які працюють на оборону, не знаходять на ринку потрібних для життя речей, між тим, як щодня в їх кишенях нагромаджується все більше і більше грошей. Якщо воєнна продукція весь час зростає і обмежує виробництво речей щоденного вжитку, то диспропорція між загальною кількістю грошей в країні і кількістю споживаючих дїбр швидко зростає. Цього нещастя не може уникнути навіть така найбагатша країна, як США.

Засоби проти інфляції такі: податки, позики, скорочення державних витрат і найкраще — припинення війни та перехід від виробництва воєнних матеріалів до виробництва речей широкого вжитку.

Проф. В. Щербаківський

Пам'яті Василя Григоровича Кричевського

(Закінчення)

(5)

Другий раз Василя Григоровича було арештовано за доносом комуніста ганчаря Березовського, який сам хотів стати директором інституту. Він зробив Василеві Григоровичу в канцелярії скандал і так розсердив Василя Григоровича, що той скрикнув і заявив йому, що вдарить його кріслом, коли той не припинить говорити свої інсинуації. Березовський зараз же побіг до Чека з доносом. Десять годин або за дві знову арештовано Василя Григоровича, але розібравши справу, зразу ж і випустили. Зрозуміло, що залишатися надалі з такими співробітниками і в такий час, коли на большевиків наступав Денікін та коли Полтава не могла далі уже утримувати великий персонал викладавців і студентів, не можна було, але треба було щось робити.

В половині липня Рада Інституту зібралася на нараду й відрядила директора й представника від студентів Абов'янца до Києва, щоб домагатися від Наркомосу коштів для дальшого існування Інституту. Але в Києві знову на деякий час усе пішло шкереберть і Василеві Григоровичу прийшлося знову залишити Миргород. Мені самому прийшлося втікати з Полтави на село в Лубенський повіт і там перечекати зміну влади.

З того часу ми з ним не бачилися, аж до 1945 року, коли ми стрінулися і були разом так коротко, що не було часу навіть побалакати як слід.

На самім початку 1922 року я виїхав до Праги, де й жив аж до 1945 року, коли прийшлося звідти втікати перед наступом большевиків. Але ще до 1930 р. мені щастило одержувати листи від брата і від деяких знайомих і від них дещо довідуватися й про Кричевського.

* * *

В 1920 році, після відступу польських військ з Києва, Кричевський деякий час жив з своєю родиною в селі на Київщині, на батьківщині своєї жінки. Я бачився там з ним, прийшов до нього з Києва, але побув з ним усього два чи три дні, бо мусів іти назад до Києва, а звідти поїхав до Полтави. Тоді часи були дуже тяжкі і в селі було ще більше небезпечно жити, ніж у Києві, але в селі легше можна було дістати харчів.

Переїхав Василь Григорович до Києва, не знаю чи ще в 1920 році, чи може вже в 1921-му.

З архітектурних проектів, зроблених Василем Григоровичем, треба згадати про школу імени Сергія Грушевського, батька Михайла Гушевського, на Куренівці; потім три проекти шкіл зроблені ним для чернігівського земства, і за їх зразком були побудовані деякі школи на Чернігівщині. Будинок військового клубу в Києві,

за його проектом, почали будувати ще до революції, на розі колишньої Олександрівської вулиці та кріпосного завулка в Липках, але революція перебила і його закінчили вже в 1924-25 рр. і тепер він зветься «Клуб Червоної Армії». Потім він, десь у 1923 році, побудував будинок пана Чубка-Подільського.

Музей біля могили Т. Г. Шевченка (на тім місці, де була хата біля могили) Василь Григорович спроектував разом зі своїм колишнім учнем, а тоді вже своїм асистентом в Інституті архітектури, Петром Федоровичем Костриком, який виконував допоміжну роботу. Проект цей багато разів приходилося перероблювати на вимоги «вищих сфер», так, що сам будинок вийшов дуже мало подібний до початкового проекту, який був дійсно чудовим. Навіть останній варіант проекту був більше року під загрозою разом з його авторами, бо один з партійних архітекторів — Машков написав до московської газети статтю про те, що українські націоналісти хочуть поставити хреста на могилі Шевченка, хоч і в замаскованому вигляді... у формі контурів плану музею, спроектованого Кричевським і Костриком. Розпочате вже будування припинили й декілька комісій засідало майже рік, сперечаючись — чи контури плану будівлі подібні до хреста, чи ні. Нарешті, один визначний комуніст зазначив, що контури цього будинку більше нагадують молот ніж хрест, тобто цілком ідеологічно витриманий символ комунізму, а не одіозний хрест. Після того, будування закінчили, хоч фасад залишився і недокінченим — голим, позбавлений багатої орнаменталії навколо головного входу. Всю ту багату орнаменталію вважали за націоналістичну.

Василеві Григоровичу також було доручено спроектувати будинок української держави, ніби щось подібне до українського парламенту, який мав стояти десь у колишньому «Царському саду». Як тепер його звать, я не знаю, але йому теж довелося перетерпіти багато змін. Як мені оповідали ті люди, хто бачив початковий план у всіх деталях, він був надзвичайно гарний, але в Москві, куди він був посланий на затвердження, він був відкинутий, бо в ньому знайшли багато «буржуазно-націоналістичного». Остаточне оформлення, яке було прийняте, було, здається, зроблене Костриком. Цей будинок, здається, стоїть і тепер на призначеному йому місці в колишньому «Царському саду», але, як казали мені люди, щоби бачили його, в ньому нічого немає українського.

Ще в 1920 році в Києві був заснований Архітектурний Інститут. Василь Григорович був у ньому професором. На початку 1923 року студенти цього інституту, який містився в т. зв. митрополітанському домі (будинок XVIII віку, а може й раніший), відсвяткували п'ятидесятиліття Василя Григоровича, де було багато промовців від професорів і від студентів. На тому святочному ювілею був навіть старенький, хворий професор Г. Павлуцький. Він уже нікуди не виходив, але сюди прийшов, чим звернув увагу й інших, бо це був колишній професор історії мистецтва в Київському Університеті, в якого я ще вчився. Професор Дмитро Ревуцький тоді, між іншим, співав пісню про Купер'яна. Народу на цім ювілею було дуже багато. Особливо сердешно відносилася тоді до Василя Григоровича та молодь, яка слухала його виклади в Академії.

Майстерня В. Г. Кричевського в будинку М. Грушевського (зсеріла 7. 2. 1918). Аквареля-олія, 1950.

Починаючи з 1923 року, Василь Григорович став членом історичної секції й секції мистецтва Української Академії Наук у Києві й працював у декількох її комісіях, напр.: у софійській, фолкльорній, в комісії «Старого Києва».

Він написав декілька розвідок і практичних статей, напр.: «Будинок, де жив Т. Шевченко в Києві», в журналі «Україна», за 1925 рік, який видавала Українська Академія Наук; «Архітектура доби», в журналі «Червоний Шлях», за 1928 рік, та інші. Ще раніше ним поміщена стаття в журналі «Сяйво», за 1913 рік, «Про український архітектурний стиль».

В часі від 1911 по 1927 р. Василь Григорович близько зійшовся з істориком Данилом Щербаківським, музейним діячем, дослідником і великим знавцем українського народного мистецтва й фолкльору. Вони взаємно себе морально підтримували та допомагали один одному в своїх мистецьких дослідках і досягненнях.

За українське мистецтво і його принципи обом їм приходилося тяжко боротися й терпіти різні напади ворогів, як з боку москалів, так і, ще більше, з боку своїх москвофілів. Приходилося боронитися від відвертих нападів і від таємних підлих інтриг, провокацій, доносів і т. п. Д. Щербаківський, якому доводилося боронити не тільки музей і свою працю, але й цілу групу чесних наукових співробітників музею, мусів вести невпинну і вперту боротьбу за праве діло, а переконавшись у тім, що боротьбу приходиться вести не тільки з окремими безчесними людьми, але з цілою системою, на яку вони опираються, він не витримав і покінчив з собою, кинувшись 6. 6. 1927 року в Дніпро. Це був ще один дуже тяжкий удар, бо не стало того, на кого Василь Григорович міг морально опертися.

Після знищення Каском будинку Грушевського і всіх матеріалів В. Г. Кричевського, що тоді в ньому згоріли, Кричевський довго ще не міг узятися за палітру і пензель, переживаючи таку безмірну втрату наслідків своєї праці, які були досягнені за найкращої першої, і при тім більшої частини його життя. Аж до 1923 року він посвячував себе виключно педагогічній діяльності по різних мистецьких школах Києва, але й пізніше він її також не цурався.

В 1925 році дирекція кінофабрики ВУФКУ в Одесі запропонувала Кричевському місце архітектора-декоратора й наукового консультанта. Тоді він оформив ряд історичних фільмів, а саме: «Тарас Шевченко», «Тарас Трясило», «Борислав сміється», «Звенигора», «Назар Стодоля». А в 1937-38 рр., уже в київській кінофабриці, він зробив перший в Україні кольоровий фільм — «Сорочинський Ярмарок».

Директором одеської кінофабрики був той самий чекіст Нечос, що ще в Миргороді хотів розстріляти Василя Григоровича, але йому не дозволили, як він сам про це признався. Тепер він хотів інакше знищити Василя Григоровича, тобто, перетяживши його роботою. Нечос, крім прямих обов'язків архітектора-декоратора й наукового консультанта, на які Василь Григорович був запрошений, накинув йому ще завідування й відповідальність за виробництво всіх костюмерних та мебльових майстерень. В наслідку великого перепрацювання, Василь Григорович у 1930 році захворів на омартрит і цілий рік не міг, як слід, володіти правою рукою.

В наступні роки Кричевському доводилося не тільки проектувати й будувати нові будинки, скільки проектувати внутрішнє

В. Г. Кричевський: декоративна подушка, 1923.

оформлення деяких великих будинків. З тих робіт найвизначніші були: внутрішнє влаштування будинку музею ім. Тараса Шевченка в Києві, оформлення внутрішнього помешкання історичної секції Всеукраїнської Академії Наук у Києві. Також робив виставочні павільйони в музеях. З будування ж цього періоду, треба відмітити вже згаданий Меморіальний музей на горі біля могили Шевченка під Каневом.

Окремо треба поставити групу надгробних пам'ятників, ним спроектованих, відомим українським діячам і письменникам. Це були такі: пам'ятник маляреві Грищенкові у Ментоні (Франція), пам'ятник Милорадовичу в Києві, пам'ятник Дмитрієву в Полтаві,

пам'ятник Коцюбинському в Чернігові, пам'ятник академікові Заболотному в с. Чоботарці на Поділлі і пам'ятник Михайлові Грушевському в Києві.

Треба згадати також зроблений Василем Григоровичем в 1934 році проект розміщення урядових будинків у Києві, де він подав ідею з'єднання грандіозним віадуктом Володимирської гори з т. зв. Пролетарським (колишнім Царським) садом.

Але Василь Григорович не залишив і образотворчого мистецтва. На місце сотень етюдів, що згоріли в 1918 році, з'являються нові й нові сотні краєвидів з України, Криму й Кавказу. Малярські праці цього другого періоду життя Василя Григоровича трохи відрізняються від попередніх своєю технікою. Тепер він замість пензлів уживає мастохини (шпахтель), що надає образам більшої широти, експресії й ясності, замість попередньої ніжності і витонченості малюнків першого періоду. Раміше Василь Григорович, крім великих образів, любив малювати найвитонченіші мініатюри на маленьких дощечках, приблизно 10 на 12 см. І в нього згоріли сотні таких мініатюр-шкіців з природи. В другий період він малює більші образи, але все ж таки не забував і за мініатюри.

Образи й етюди Василя Григоровича відзначаються точністю рисунку, ясним та яскравим кольоритом і свіжістю фарб. Їх чимало знаходилося по музеях та галереях Харкова, Києва, Петербургу та по приватних збірках Москви, Львова, Кракова, Парижу, Відня, Берліну, Нью-Йорку, Льос-Анжельосу, Дітройту й по інших містах Європи та Америки.

В 1935 році починається новий курс советів відносно народного мистецтва. Від нього відпадає слово «кулацьке», «куркульське» і воно отримує право громадянства, навіть стає модним. Це мабуть тому, що совети відчули, що наближається війна й почали до неї готуватися. В Москві організовується виставка народного мистецтва. Українські килими, вишивки, плахти, різні тканини входять у моду, мають збут по всьому СРСР і навіть масово експортуються за кордон. Ті самі вороги українського народного мистецтва, що ще вчора ганили його, сьогодні почали показувати себе якими прихильниками його й єдиними знавцями, захоплюючи в свої руки державні замовлення, часто заміняючи справжній народній селянський орнамент міщанськими взірцями з московських друкованих альбомів. Їм потрібно було знищити авторитет Кричевського та інших дійсних знавців українського народного мистецтва (Таранушенка, Моценка й інших) і вони почали робити інсинуації, а особливо на Кричевського й, наприклад, вони впевнялися, що шестикутна форма дверей та вікон Василем Григоровичем взята з французького модерного стилю, а керамічний орнамент, вживаний ним у будівництві, це є німецький модерний стиль, але зовсім не український. Це якраз повторилося те, про що я вже згадував, що було в земськім кустарнім складі в Полтаві перед першою світовою війною. Ці самі люди, що раніше обвинувачували Василя Григоровича в куркульських ідеях, тепер за ті самі речі обвинувачували його в плягіяті з французького або німецького модерністичного мистецтва в Союзі Українських Архітектів. І Василь Григорович з документальними даними в руках, з фотографіями і шкіцами занумерованих музейних експонатів та з роз-

робленими на їх основі орнаментами мусів пояснювати в Союзі Українських Архітекторів, як він опрацьовував свою архітектурну працю й звідкіля він черпав її основи. І тоді ті самі «висуванці», які сьогодні вишукували в творчості Василя Григоровича ворожі, буржуазно-європейські, стильові тенденції, а вчора викривали у нього «скритий український націоналізм», мусіли прилюдно признатися, що «на сьогоднішній день вони помилялися й доводиться визнати, що Василь Григорович правильно підійшов до архітектури й мистецтва, надаючи їм національної форми».

В 1939 році Вища Атестаційна Комісія Всесоюзного Комітету в справах високих шкіл, затвердила Василя Григоровича в ученому ступені доктора мистецтвознавчих наук, а в 1940 році, 10 квітня, рішенням президії Верховної Ради УРСР було надано йому звання заслуженого діяча мистецтва. Очевидно, що це все було зроблено під тиском війни, бо після оволодіння Галичиною, інтерес до українського народного мистецтва ще збільшився. В 1940 році, на замовлення московського державного художнього видавництва, Василь Григорович написав велику статтю на 7 розділів про українське народне мистецтво (килими, тканина, кераміка, різьба по дереву, вишивка, стінна розпис, гутне скло). Тоді ж Інститут фолкльору при Всеукраїнській Академії Наук замовив у нього великий підручник українського народного мистецтва для вищих мистецьких шкіл. В 1940 році держава на свій кошт улаштувала персональну виставку творів В. Кричевського в Києві і Одесі, а в 1941 році знову в Києві.

Війна й німецька навала знову зруйнували всі досягнення і всі матеріяли Василя Григоровича і він мусів покинути Київ і все своє майно. Цей новий удар уже був ненаправимий. Але, все ж таки, і після цього Василь Григорович не стратив енергії. Проїжджаючи різними місцевостями Чехо-Словаччини і Німеччини, він замальовував все, що тільки можна було. Малював він і в Каракасі, де зупинився, щоб догоріти до свого кінця. Як тільки йому ставало хоч трошки ліпше, вже він брався за пензель.

Василь Григорович Кричевський як графік

В цій ділянці Василь Григорович теж зробив багато і то дуже багато. Перші його графічні спроби, це були обгортки до рисунків маляра й етнографа П. Д. Мартиновича та до творів В. Горленка в 1903-4 рр. Пізніше він робить обгортки для «Історії України-Руси» М. Грушевського й до інших видань М. Грушевського. Далі йдуть обгортки до двох томів «L'art b'Ukraine» видання В. Щербаківського та барв'яні малюнки килима Полуботка й другого килима, та рисунки дерев'яних днищ у 1-м томі того видання. Крім того, він зробив для цього видання ще 28 обгорток, які одначе згоріли разом з іншими його речами. Ці обгортки були кожна відмінна одна від другої і незвичайно оригінальні та цікаві. До цієї серії належить ще одна обгортка, яка існує й тепер і призначена для III-го тому «L'art d'Ukraine» під заголовком «Українська Хата». Потім ним же зроблений державний герб, великий і малий, і грошові знаки для Центральної Ради, тобто дві гривні, та велику й малу печаті, а також прапор для першого полку ім. Полуботка. Все це

було зроблене за погодженням, щодо форми і стилю, з М. Грушевським. Потім Видавнича Спілка запропонувала йому ілюструвати чотириєвангеліє. Він зробив чотирьох євангелистів, для кожної Євангелії по одному, оздобу титульних листів, заставки, кінцівки й початкові літери. Я бачив ту Євангелію і вона зробила на мене дуже сильне вражіння. В ній все було зроблене в однім строго-витриманім стилі й дуже оригінально. На великий жаль большевики це все зліквідували. Від 1920 по 1933 рік він зробив декілька десятків обкладинок для Видавничої Спілки, також для Інституту Книгознавства, для видавництва «Рух», «ДВУ» і для «Книгоспілки».

Здається найбільшим успіхом користалися його екслібриси, зроблені ним для С. Єфремова, С. Маслової, Стеценка, Д. Ревуцького, Ю. Яновського і других. Вони передруковувалися в різних спеціальних виданнях. У 1936 році вийшло в Києві дуже цінне видання — «Українська Пісня», для якого Василь Григорович зробив більше як 400 рисунків з народніх українських мотивів і різних орнаментів, тканинних, килимових, різьблених на дереві, рисованих і мальованих на склі і декоративнім папері. Частина цієї книги з піснями й орнаментами передрукована у віденському виданні Б. Тищенко: «Ліра — Українські Народні Пісні», в 1945 році.

Потрібно відвести до графіки теж його вітражі, зроблені ним у Полтавському земському домі і в музеї на могилі Т. Шевченка.

Поклавши в основу своїх праць народнє мистецтво, Василь Григорович ніколи не повторяв сліпо старих форм. Він перетворював їх відповідно до творчо-мистецьких вимог сучасности та відповідно своєму власному мистецькому почуттю. Він дуже добре бачив на старих церквах і на іконостасах, що мистецтво в них зовсім не стояло на місці нерухомо, а навпаки — весь час розвивалося, так як і в Європі: барокко початку XVIII віку мінялося, як і на Заході і перейшло в рококо, а в XIX віці наступав ампір, який знову ж мінявся, поки не зник. Тому і в своїх творах він стежив за розвитком західнього мистецтва, але не копіював його сліпо, а тільки шукав того напрямку, за яким треба було міняти своє, заховуючи однак свої традиції. Так, наприклад, коли взяти рисунки килимів, які він зробив на прохання пані Ханенкової в стилі ампір. Цей ампір був зовсім не старий ампір, зразків якого було дуже багато в його власній збірці. Його ампір дуже відмінний. Так само й інші його килими, які носили зовсім інший характер, вони все мінялися, але в цілком певнім обдуманім напрямі.

Він ясно бачив, що зміна йде в усіх галузях мистецтва однаково, і в образотворчім мистецтві, і в архітектурі й у пластиці, в музиці, співі так само і в літературі. Тільки треба, щоб не було шарлатанства, а щоб було дійсне мистецтво.

До Василя Григоровича, українськість у малярськім мистецтві вважали за театральну бутафорію козацьких часів, забуваючи, що мистецтво, яке б то не було, чи то література, чи музика, чи малярство, мусить відбивати в собі дійсність взяту з життя. І вона відбивається сама, не питаючи мистця чи хоче він того, чи ні. І це ми бачимо у всесвітньому мистецтві, починаючи з старовинного Єгипту і Месопотамії, а також в Греції, Римі, Візантії, Китаю, Японії і в Європі. Скрізь відбивається в мистецтві життя. Але коли в житті настає безладдя, воно відбивається і в мистецтві.

Кричевський змалку просякся українською мистецькою стихією, зарисовуючи та замальовуючи в селі хати, церкви, краєвиди і при тому, власне, в українському селі і в українській стихії. Це зовсім так, як Лисенко й Кошиць робили з співом, збираючи пісні від селян, живши в селі змалку і їздивши в село з міста пізніше. А тому й наслідки в усіх трьох вийшли аналогічні, у Лисенка й Кошиця в співі, а в Кричевського в архітектурі й малярстві. І цікаво, що у всіх їх трьох, ціле їх життя творчість не стояла на одному місці, а розвивалася і то в тім напрямку, в яким вона розвивалася й у західній Європі. Це яскраво помітно і в творчості Лисенка й у Кошиця й у Кричевського, а також у всіх їх трьох видно один і той самий український корінь і усім, як твердим українцям, українцям по своїй внутрішній психічній істоті, однаково не везло. Проти них всіх трьох боролися ті самі зловорожі сили, той самий триголовий смок-дракон.

Василь Григорович Кричевський дожив благословенного віку — 80 літ без півтора місяця і, мабуть, прожив би ще й довше, коли б вороги, такі свої люди, не постаралися прикоротити йому віку.

Голова Українського Товариства Архітектів в Америці, до якого належав і блаженної пам'яті В. Г. Кричевський, видрукував у часописі того Товариства наклеп, ніби то полтавський земський будинок був побудований не самим Кричевським, тобто відповідно до його власних плянів і проєктів, а нібито ці проєкти і пляни були зроблені Васильківським і Кричевським. З того виходило б, що проєкт і пляни не були самостійною працею Кричевського, але зроблені, або заініційовані Васильківським, а Кричевський тільки їх накреслив. І це все без жодних доказів, голословно. Між іншим, треба було б вказати, що Васильківський мав архітектурний змисл і в будь-чім його виявив. А цього якраз у Васильківського не було. Він не показав його у власній хаті. Він був типовий станковий маляр «передвижник» і ніякої архітектурної думки не виявив. Мені довелось працювати в цьому земському будинку десять літ і в моїм розпорядженні, тобто в музею, яким я завідував, зберігалися і проєкти цього будинку, подані на конкурс. Українці, члени управи, розказували мені всі перипетії боротьби за українськість цього будинку, але ніхто ніколи не згадував про те, що Васильківський брав хоч якунебудь участь у його проєктуванні. Навпаки, українці-патріоти були незадоволені, що на головній стіні був образ обрання прихильника Москви, Пушкаря, полтавським полковником. А для Васильківського було все одно, що малювати, щоб тільки за те були «деньгі», як він любив сам називати гроші. І от для москалів треба було Пушкаря — він намалював і його.

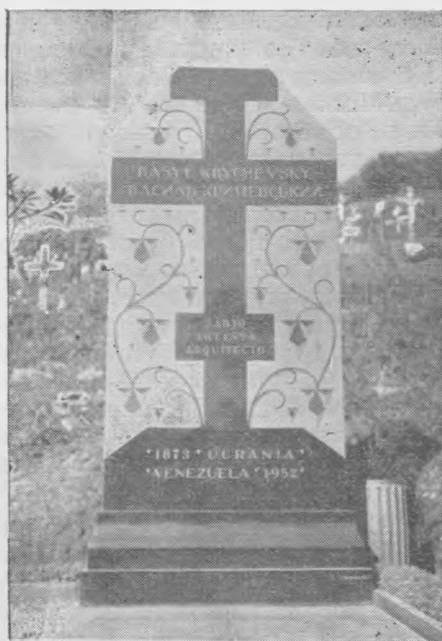
Васильківський був, між іншим, дуже хлібосольний чоловік, любив почастувати гостя чаркою горілки та добрим борщем і вмів розказувати «малоросійські анекдоти». Останній раз я був у нього в 1917 р., тоді застав його за малюванням портретів різних гетьманів і видатних козаків. Він хвалився мені, що вже намалював їх 70 штук. Портрети були приблизно $\frac{3}{4}$ людського росту на великих картонах. Він пояснював мені, що за все це будуть «денгі», бо їх замовляє якась кооперація, а будуть замовляти й інші бо

тепер на ці речі є великий попит. Ціла купа намальованих уже портретів стояла під стіною, інші — стояли попід стінами й сохли. Але хата в середині була обставлена не по-мистецькому і не манила до себе. Сластьон, який учився разом з ним і Мартиновичем оповідав про нього чимало. Але як маляр «передвижник» він був безперечно добрий. Серед «передвижників» було тоді багато українців з дуже добрими іменами і навіть з такими, як Репін. Спадщина по Васильківським зберігається в харківському музею. Сам Васильківський ніколи не претендував на авторство будинку полтавського земства.

Але вертаємось до Кричевського. Василь Григорович десь на початку 1952 р. захворів на запалення легенів з мокрим плевритом. Організм у нього був здоровий, але наклеп пущений й опублікований якраз тоді дуже відбився на його самопочутті й перешкодив лікуванню. Йому мусіли щотижня випомпувати по літрові води і це повторялося 18 разів. Він боровся зі смертю майже рік і помер у листопаді 1952 р. в Каракасі у Венесуелі. Там він був і похований відповідно до українського звичаю.

Про нагробок на його могилі постаралася його родина: жінка, дочка, зять. Нагробок був запроєктований його пасинком В. Павловським і виконаний у Німеччині, фотокопія його поміщена тут.

Так на вічний спокій відійшло багато наших людей на чужині, а між ними двоє таких велетнів, як О. Кошиць і В. Г. Кричевський. Нехай земля їм буде пером!

Пам'ятник В. Г. Кричевському
в Каракасі (Венесуеля)

“НАГОРОДА”

(Закінчення)

(2)

Сонце низько спустилось над обрієм. Його проміння прорвалось між деревами і вдарило професора в обличчя...

— Пора вже йти додому. Там давно вже чекають. Неохоче він підводиться і йде.

— Де це ви так забарились? — питає зять старий панотець, сидючи на ганку. — Ждали вас на обід — нема. Довелося пообідати без вас... Ви мабуть дуже зголодніли? ... Ось я скажу Горпині, щоб вона дала вам попоїсти.

— Ні, не треба. Уже мабуть скоро й вечеря. Я почекаю... А покищо посиджу тут з вами.

— Ну, як хочете.

Заходило сонце. Як ласкава матір, що вкладає спати дітей і бажає їм доброї ночі, воно прощалося з землею. Як материнський поцілунок, проміння його тепле й ніжне... Стояла тиша. Нерухомі вишеньки, густо обсипані червоними ягодами, ніби посиляли до неба вечірню молитву. Від кущів троянди, що росли перед вікнами, йшли сильні й приємні пахощі...

Урочистий спокій і краса.

А краще всього — цей, осяяний вечірнім сонцем, рожевий біло-волосий дідусь. На ньому не видно й тіні розкладу, що звичайно несе з собою старість. Він чистий і прекрасний, бо чистим і прекрасним було все його життя. Довгі — предовгі роки він навчав селян правди Божої, і своїм життям подавав їм приклад. Своїми руками він посадив і ці вишні, й ці кущі троянди, обкопував і поливав їх. Нікого він не скривдив і пройшов свій життєвий шлях у білих, чистих ризах. Він має право на те, щоб останній подих його, з яким він віддасть Богові свою душу, був урочисто спокійним, щоб у ньому не було ні страждань, ні докорів. Та чи не отруять люди його останніх хвилин? А за що? ...

Сонце сіло. На чистому небі засяяла вечірня зірка. Горпина покликала вечеряти. Кликкала й Марусю, але вона не йшла...

Відчинились двері, і в хату вступив високий, широкоплечий чоловік років під сорок. Обличчя відверте й рішуче. Це був Клим, брат Горпини, колишній Марусин учень. Привітавшись з усіма, він сів на ослоні й зразу ж звернувся до професора.

— Оце добре, що ви тут. Може з вами щось придумаємо... Проклятий Солодовник напався на Марію Василівну. Я оце зараз із сільради... Подумайте тільки, — ця проклята потвора знову вимагає, щоб панотця виселити з хати, а Марію Василівну до того ще й позбавити пенсії... І вас, Юрію Петровичу, згадав: »Хіба мож-

на, — каже, — давати їй пенсію, коли вона на советські гроші утримує батька-попа і, крім того, ще має зв'язки з ворогом народу — професором Горовим». Я пробував його перекопати. Кажу: »Панотець за своє життя зла не робив, а Марія Василівна більше тридцяти років селянських дітей учила і тебе, — кажу, — харцизяку, в люди вивела«. Так куди там! »Я, — каже, — сам собі дорогу пробив, і вивела мене в люди пролетарська влада, а ти — попівський підлабузник«... Хотів йому морду побити, та побоявся, щоб від цього гірше не було.

Раптом із сусідньої кімнати вибігла Маруся. На голові у неї була велика хустка... Очі її палали божевільним огнем. Брат і Юрій Петрович кинулись до неї.

— Марусю, що з тобою?

— Тікайте, тікайте... всі тікайте... всіх замучать.

Вона відсторонила рукою брата й махнула за двері. Професор, Василь і Клим кинулись за нею. Як та сарна, мчалась Маруся. Професор і Василь відстали. Хвилини через десять вони побачили, як Клим вів її, обнявши за плечі. Вона вся тремтіла й пригорталась до нього, ніби шукаючи захисту від якогось страхіття.

— І що це ви надумали? — умовляв її Клим. — Побігли топитися... Та чого? Через того смердячого Солодовника. Плюньте на нього... Хто його послухає? Все буде добре...

З річки несло мелодійне сюрчання... На траву падала роса. Молитовний — лагідний спокій...

* * *

Було вирішено, що професор, Василь і Клим по черзі цілу ніч будуть сидіти надворі, коло вікна Марусиної хати, щоб попередити нещастя.

Першим чергував професор. Він сів на прильоті і прислухався. В Марусиній кімнаті було тихо. В повітрі, як у ранці, сріблом розсіпалось сюрчання. Чого ж мовчить село? Чому нема пісень?

Душа перенеслась у минуле. Такий же теплий і лагідний вечір. Так же світить місяць, так же темніють купи дерев. А в повітрі розливаються пісні. Зблизька й здалеку несуться вони, то зливаються в один могутній гімн молодости, то жартівливо розбігаються і перегукуються між собою. А тепер мовчить село.

З Марусиної кімнати якісь тихенькі, невиразні звуки. Професор прислухався. То був плач. Він все посилювався й далі перейшов у голосне ридання. Безмежне горе, відчай, безнадійність у цьому плачі — рвали груди нещасної жінки.

Всі струни в душі старого професора натяглися. З кожною хвилиною він більш і більш відчував страждання божевільної, що дедалі ставали його власними стражданнями. Ось уже загубилась межа між ним і нею. Тяжкий крик страждання рвався із його грудей, щоб злучитись із криком нещасної Марусі. Треба було багато зусиль, щоб зупинити його.

Через деякий час в голові божевільної почулася утома. Плач почав стихати, і нарешті Маруся замовкла...

Зморений, приголомшений лежав професор. Як важкі вальки мокрої глини, перевертались у голові думки, неясні, невиразні, гнітучі. Згодом думки ставали жвавішими. Між ними творились

з'язки, вони вкладалися в певні рамці, ставали яснішими і чіткішими.

Як і в лісі професор відчував, що в нещасті Марусі є частка і його провини, бо він же вчив Солодовника, бо він же в своїх лекціях, рятуючи власне життя, прищеплював думки, що кінець-кінцем мусіли руйнувати мораль. Він мусить спокутувати свою провину й хоч чимсь допомогти нещасній Марусі. Треба зранку піти до Солодовника, побалакати з ним, з'ясувати йому всю ганебність переслідування своєї вчительки. Не може ж бути, щоб він його не розумів. Щось же людське залишилось у його душі.

* * *

Другого дня, зразу після снідання, Юрій Петрович пішов до Солодовника. Постукав у двері, вступив у кімнату. Перед ним коло столу стояли його учень і учениця з широко розкритими очима... Ніби несподівано побачили страшний привид. Але так було лише якось мить. Здивування й переляк у виразі обличчя Солодовника змінилися на холодну й жорстоку ворожнечу.

— Слухайте, громадянине! Коли ви йшли до мене, чи подумали ви про те, що ваш визит може скомпромітувати мене?

— Ні, я про це не думав. Я думав про нещасну жінку, вашу колишню вчительку, яку ви своїм переслідуванням довели до божевілля.

— Ніхто її не доводив до божевілля. Вона й була божевільною. Хіба розумна радянська людина може жити з батьком — попом? Це поперше. А, подруге, хіба я, радянський учитель, можу припустити, щоб коштом пролетарської держави жила людина, яка протягом довгих років отруювала селян релігійним дурманом і шкодила пролетаріатові?

— Я знав, що ви мені це скажете. Але давайте подивимось на справу з іншого боку. Марія Василівна була вашою вчителькою. Оскільки я знаю, вона всю свою душу віддавала учням. Одмовилась від усіх радощів життя. У неї була одна лише радість — її учні. А особливо багату вона зробила для вас. Готувала вас до вступу в учительську семінарію, допомагала вам грошима. Як кажуть, вивела вас у люди...

Дружина Солодовника опустила очі і почервоніла, але в нього в очах засвітилась ще більша жорстокість і упертість.

— Навіщо ця поза і сентиментальність? Громадянка Білоусова була на вчительській посаді й одержувала за свою працю платню. А щодо мене, то я вийшов у люди власними силами і вчився на кошти трудящих. Головне ж те, що я не прохав вас до себе й не хотів би, щоб хтось сторонній застав вас у мене.

З тяжким почуттям вийшов професор від Солодовника. Не хотілось іти додому. Яку втіху він понесе цим бідним людям?

Без певної мети він пішов стежкою понад річкою. Дійшов до лісу. Трохи заспокоївшись, повернув назад. Пройшов декілька кроків і здалеку побачив юнака, що йшов йому назустріч. У фігурі, в ході юнака щось знайоме. Придивився пильніше і впізнав одного із своїх колишніх студентів. Юрію Петровичу стало неприємно, і він звернув зі стежки, щоб вернутися іншим шляхом додому. Юнак пішов йому напереріз.

— Чого йому від мене треба? Що за нахаба така?

Юнак прискорив ходу.

— Доброго здоров'я, Юрію Петровичу, — чемно привітався він . . . — Ви тікаєте від мене? Я вас розумію. Після того, що з вами зробили наші студенти, не дивно, що ви тікаєте від них. Але вірте мені, я — не Солодовник.

Якийсь час ішли мовчки. Вступили в село. По обидва боки дороги стояли розвалені пустки, оточені бур'яном.

— Оце наша справжня школа, — гірко всміхаючись, показав на них рукою юнак. — До тридцять третього року я був щирим комсомольцем, вірив, що компартія веде людей до правди й добра. Та тридцять третій відкрив мені очі. Я побачив, що то за правда й що то за добро. Кати прокляті! В самому нашому селі виморили голодом 1200 душ. А скільки ж вони виморили по цілій Україні? Я тоді вчився на першому курсі інституту . . . Слухав промови про щасливе й радісне життя народів радянського союзу . . . Весною прийшов додому . . . Підходжу до батьківської хати, а вона стоїть пустою, бур'яном обростає. Я в хату, а там, на лавці лежить мертвий батько, а на долівці сестра менша . . . Ребра повилазили . . . Ніколи я цього не забуду!

Професор зі здивуванням і пошаною подивився на юнака.

— Ви дивуетесь, що таке чуєте від радянського студента. Що правда, почути таке дуже тяжко. Але не думайте, що нас так уже мало. Ми лише дуже обережні . . . З вами я сміло розмовляю тому, що знаю вас і вірю вам. Вірю не через те, що вас, як ворога народу, виключили з інституту, а через те, що ви не каялись, не стали навколішки перед катами . . .

Пройшовши ще трохи вулицею, вони попрощались.

— Чи ви мені дозволите колись прийти до вас на квартиру? — спитав юнак професора.

— Приходьте, буду дуже радий . . . А ви не боїтесь?

— Я не боюсь, але зроблю це дуже обережно, щоб не пошкодити ні собі, ні вам . . .

* * *

І все ж таки відвідини Солодовника не пройшли марно. І розмови професора, і вплив жінки, і погрози Клима спричинились до того, що Солодовник більш не виступав на зборах проти своєї вчительки та її старого батька. Справа виселення та позбавлення пенсії затихла.

А проте, вже було пізно. Тяжка хвороба швидко руйнувала душу й тіло Марусі. Ночами вона бачила страшні привиди. З темряви виступали Солодовник і його дружина. Встромивши в неї очі, вони тихо й повільно наближались до неї. Вона хоче втікати від них, підводиться на ліжку, але бачить, що привиди обступили її з усіх боків. Десятки Солодовників. Очі їх горять полум'ям, на пальцях виростають довгі пазури. Вони простягають руки до неї. Неймовірний жах охоплює душу . . . Маруса божевільно кричить. Їй здається, що привиди одступають від неї й проходять через стінку в сусідню хату . . . А там же старий батько! Привиди своїми пазурами розірвуть його. »Ах я проклята, ще я наробила! Тату! Тату! . . . «

До хворої біжать брат Василь і Горпина, біжить старий професор. З великим трудом заспокоюють її. А вдень Маруса боїться вийти з хати. Їй здається, що всі за нею стежать, щоб зробити їй якесь зло. Боїться вона й за батька. Коли він вештається на подві-

р'ї, вона стукає йому в вікно і з відчаєм кличе його в хату. Не раз вона тікала з хати, щоб на дні річки сховатись від привидів. Вона не думала про своє самогубство, а лише думала про те, що у воду привиди не підуть.

За нею треба було дуже пильнувати, щоб не трапилось нещастя. Нерви у всіх членів родини були напружені до останньої міри. Не знали, що робити.

Одного разу Маруся бігла до річки топились. За нею побігли Клим, Горпина й професор і ледве привели додому. Коло хати збиралась вся родина. Сиділи приголомшені подією й мовчали. Нарешті мовчанку перервав професор.

— Оце я думаю, думаю, що робить далі... Таки, мабуть, доведеться Марусю одвезти до лікарні.

І знову тяжке мовчання.

— Бог його знає, як там лікують, — вставив своє слово Клим. Довго мовчав старий панотець, похиливши сиву голову.

— Може й ваша правда, Юрію Петровичу, — нарешті сказав він.

* * *

Тяжкі були проводи Марусі. З нею мали їхати професор і Клим. Вона не заперечувала проти поїздки. Їй здавалось, що, виїхавши з дому, вона втече від привидів і страшних людей. Але дуже турбувався і страждав старий панотець. Ночами він не спав і все думав про свою нещасну дочку. В лікарні її не вилікують. У цьому в нього не було сумнівів. Для чого ж тоді везти її? Хіба тільки для власного спокою? А чи ж буде він спокійний, коли його дитина буде мучитись далеко від нього? Та чи й має він право на цей спокій, коли Маруся всім жертвувала для нього?

Старий декілька разів збирався заперечувати проти поїздки. Стримувала його лише думка: а може дочка заспокоїться, коли не буде чути про своїх ворогів.

У двір уїхав віз запряжений маленькою конячкою. Не легко було дістати підводу в колгоспному селі, де лише 4-5 господарів мали власні коні і де всі боялись, щоб їх не обвинуватили в зв'язках з «ворогами народу». Маруся в супроводі професора і Горпини вийшла з хати. Поки готували місце на возі, панотець, не зводячи очей, дивився на свою дочку. Він знав, що вже ніколи її не побачить. І як на панорамі перед його свідомістю ожило минуле, таке спокійне й змістовне до революції й таке жахливе при більшовиках. Згадалась колишня Маруся, така весела й дотепна. Колиш своїми дотепами і сміхом оживлювала весь дім, а тепер... З очей полилися сльози.

— Можна уже сідати, — понуро сказав Клим.

Батько підійшов до дочки й обняв її. Вона ніби прийшла до розуму й ридіючи припала до його плеча. Він поцілував її голову й облився сльозами.

— Годі вже, Маріє Василівно, годі. Там вам може буде краще, — з материнською ніжністю казав Клим і взяв її за руку.

Вона покійно й з довір'ям пішла за Климом і з його допомогою сіла на віз. Поруч з нею сіли Клим і професор. Віз рушив з двору. Панотець дивився йому вслід і, коли він почав повертати на розі вулиці, здалеку перехрестив дочку.

Потім дового-довго стояв, ніби чекав, що ще раз побачить її.

Без пригод прибули до міста. Катерина жажнулася, побачивши сестру в такому страшному стані, але з властивою їй ніжністю зразу опанувала себе. Маруся впізнала сестру й зраділа їй, але була дуже мовчазна. Здавалось, що вона заспокоїлась, виїхавши з свого села, й тепер намагається розібратись у тому, що діється в її душі.

На другий день після приїзду Марусі професор з дружиною поїхали за місто в психіатричну лікарню й домовились про місце для Марусі.

Повезли її в лікарню Катерина й Клим. Вона обох їх любила й вірила їм, тому без заперечень сіла з ними на віз і спокійно поїхала.

Не опиралась вона й у психіатричній лікарні, коли вийшли дві санітарки й повели її в кімнату для божевільних. Попрощавшись з сестрою і Климом, вона пішла за санітарками.

— Так, наче поховали Марію Василівну, — сумно зауважив Клим, коли за нею зачинились двері.

Перед тим, як верталась додому, Катерина домовилась з однією санітаркою, щоб та доглядала за Марусею. За це вона обіцяла віддячитись санітарці.

* * *

Перший день у психіатричній лікарні пройшов для Марусі більш-менш спокійно. Коли її ввели в палату, божевільні обступили її, оглянули, а потім одійшли від неї. Маруся сіла на своє ліжко, що стояло в кутку й тихо просиділа до вечора. Привиди одійшли кудись геть, вона вся увійшла в себе, намагаючись щось пригадати, щось з'ясувати...

На другий день прийшла в психіатричну лікарню Катерина, побачилась з сестрою і заспокоєна вернулася додому. Навіть блиснула надія, що Маруся може видужати. Але того ж таки дня становище Марусі погіршало. Коли вона верталась до свого ліжка після побачення з сестрою, то зауважила, що назустріч їй поволі йде висока божевільна жінка. Порівнявшись з Марусею, вона несподівано сильно штовхнула її плечем. Маруся поточилась, перелякано глянула на божевільну і швидко пішла до свого ліжка. Там сіла і з жахом стежила очима за жінкою. А та ходила по кімнаті з високо піднесеною головою, гордо позираючи навкруги. Другого дня трапилось те ж саме. Маруся все більше боялась свого ворога. А божевільна регулярно переслідувала її: штовхне скільки сили, а потім з гордим виглядом переможця ходить по кімнаті. Маруся переляканими очима стежить за нею. І раптом блиснула думка: »Це ж переодягнена жінка Солодовника«. Маруся з жаху аж задряслася і залізла в самий кут ліжка, щоб її ніхто не бачив.

Відвідуючи сестру, Катерина жажнулася тої переміни, що помітила в Марусі. Вона розпитувала санітарку про причини переміни, але нічого не могла дізнатись. А стан здоров'я Марусі все гіршав і гіршав. Ліки не допомагали, тим більше, що лікували хворих дуже недбало.

В Марусі не було жодних сумнівів у тому, що в одній кімнаті з нею живе її ворог, жінка Солодовника.

»А коли тут жінка, значить, що й сам Солодовник тут«.

Жах її ще збільшився. Вона боялась, що ось увійде Солодовник і разом з жінкою почнуть мордувати її.

Головний лікар з фельдшером та двома санітарками обходив палату божевільних. Хворі були в збудженому стані й зустріли обхід диким галасом. Одна з божевільних підскочила до лікаря і з регогом оголилася.

Зчинився неймовірний вереск.

Маруся в цей час сиділа на своєму ліжку і з жахом дивилась на те, що тілось.

Фельдшер і санітарки ледве втихомирили жінок і почали оглядати хворих, що лежали в гарячці. Наблизились до Марусиного ліжка. Божевільна, що переслідувала Марусю, з гордо піднесеною головою підійшла до лікаря й почала поруч з ним обходити палату. Маруся глянула на них і затряслася з переляку. Вона бачила перед собою Солодовника та його жінку. Лікар підійшов до самого ліжка Марусі. Вона з широко розкритими очима, тремтячи всім тілом, одсунулась в самий кут ліжка. Пролунав неймовірний крик, сповнений передсмертного жаху.

— Манія переслідування, сказав лікар. Хто вона така?

— Це вчителька. Родичі казали, що її переслідували в селі.

Дві божевільні колгоспниці, що захворіли в наслідок «розкуркульовання», переглянулися між собою, а потім з ненавистю встромили в Марусю очі.

Коли медичний персонал вийшов з кімнати, колгоспниці зловісно-повільно почали наближатись до Марусі. Вона відчула небезпеку й ще щільніше притиснулась до стіни, наче намагалась увійти в неї.

— Так, ти, суко, вчителька? — з люттю придушеним голосом звернулась до неї колгоспниця. — Це ти, шлюхо проклята, вигнала мене й моїх дітей з хати? Це через тебе, стерво, загинули мої діточки? На ж тобі! . . . І вона щосили вдарила Марусю в обличчя.

Друга божевільна люто вчепилась їй в коси й вирвала велике пасмо волосся.

Маруся скільки сили закричала.

Велике збудження охопило божевільних. З хижим вереском, мов виходці з пекла, декілька жінок накинулись на Марусю, стягли її з ліжка, били її руками й ногами, розірвали одягу. Крик Марусі, зойк і регіт божевільних наповняли кімнату.

Прибігли фельдшер з санітарками й ледве одігнали жінок від Марусі. Знесилена, закривавлена — вона лежала на підлозі й важко дихала. Її перенесли в другу кімнату.

Через два дні прийшли Юрій Петрович з дружиною провідати хвору . . . їм сказали, що Маруся померла.

Це було такою несподіванкою, що вони спочатку не повірили звістці. Катерина почала розпитувати санітарку про обставини Марусиної смерті. Та якийсь час вагалась, а потім розказала, як божевільні замучили Марусю.

Катерина залилась сльозами. Юрій Петрович стояв приголомшений. Йому здавалось, що в смерті Марусі є частина і його провини.

* * *

Похороми Марусі були дуже скромні. За труною йшли професор з дружиною та санітарка . . . Ні священика, ні хреста. З чистого неба світило сонце, холодне, непривітне. Різкий вітер зривав з дерев жовте й червоне листя, устеляв ним дорогу.

Прийшли на кладовище. Недбало насипані бугорки чорної землі без хрестів. Між ними зеленіє трава, сіріють високі стебла деревію та материнки. Неглибока вузька яма. Без молитви, похоронних співів спустили туди труну.

Катерина кинула в яму грудку землі й заридала, обливаючись сльозами. Одвернулась од могили, щоб ніхто не бачив її сліз. Ковтаючи їх, вона дивилась у далечінь і нічого не бачила.

Чотири робітники з психіатричної лікарні швидко засипали яму. Вічно в ній лежатиме безталанна жінка, що довгі роки без останку віддавала себе селянським дітям. Це їй нагорода за любов і самопожертву.

Постояли коло могили й помалу пішли додому.

— Чому це не приїхали Вася і Клим?

— Мабуть не одержали телеграми.

Це все, що було сказано за довгу дорогу.

* * *

Ніч темна, тягуча, без кінця. Професор лежить на ліжку й думає, думає, думає.

Думає про розбійника.

Страшною, огидною потворою йде розбійник по землі, по селах, по містах. — «Разойдись, плечо, размахнісь рука!» Нищить розбійник все на своєму шляху. Де він пройшов, там у руїнах оселі, людськими трупами вкрита земля, трупами чоловіків, жінок і маленьких дітей. Мільйони трупів. Крокує розбійник далі. «Разойдись, плечо, размахнісь рука». Потоками ллється людська кров. З п'яним реготом ступає по цих потоках розбійник. «Море по колені!»

Притихли ті, що залишились живими. Ледве дихають. Слова один одному бояться сказати. Але розбійникові цього мало: він хоче слави. І люди з перекошеними від жаху обличчями слав'ять розбійника за «щасливе й радісне життя». Розбійницька матерщина лунає на всій землі, горілчаною блювотиною обливає все, що найсвятіше для людини. Добро він об'являє — злом, а зло — добром, правду — брехнею і брехню — правдою.

Тисячу кілометрів пройшов розбійник з заходу на схід, тисячу з півночі на південь, для нього це замало. Йому тісно: «Широка натура». Він хоче зруйнувати, заблювати і опаскудити весь світ.

Сам, обгородившись міцними мурами, він кричить на цілий світ про щастя, що він несе для людей. І там за цими мурами вірять розбійникові.

Чи приїде ж правда? Чи може розбійник запанує на цілому світі?

Хочеться крикнути: «Не вірте розбійникові!» Та хто почує?

Не спить професор. Все думає, думає, думає, думає. Не спить і його дружина. Їй стає невимовно тяжко.

— Ти спиш, Юрику? — питає вона, хоч і знає, що він не спить.

— Ні, не сплю.

Катерина засвічує світло й сідає на ліжко чоловіка.

— Відна, нещасна Маруся.

Із очей полилися сльози. Професор взяв дружину за руку. обом стало трохи легше...

С. Ф. Хмель

Українська партизанка

(Скорочений передрук праці краевого автора С. Ф. Хмеля про
Українську Партизанку)

ПЕРЕДМОВА

«УКРАЇНСЬКА ПАРТИЗАНКА» — складається з трьох частин:

- Українська партизанка;
- Бойовий правильник для повстанських відділів;
- Загальні основи партизанки.

В першій частині я представив генезу партизанки, та розвинув такі питання: Підготовчий період; Організація збройних відділів; На що треба звернути увагу при підборі людей до повстанських відділів; Організація Української Повстанської Армії (УПА); Зброя; Виряд; Командир; Старшинські і підстаршинські школи; Програми вишколу; Політичне виховання.

В другій частині опрацював я партизанську практику на підставі «Бойового правильника ніхоти» з 1948 р. Варіанти, які ворог застосував у боротьбі з нашими відділами, а які повинні застосовувати наші відділи, щоб з успіхом поборовати ворога — залишив я. В тій частині додав я спеціальні варіанти, які примінюють повстанці. Останній розділ «Стрілецький полк» переробив на повстанський загін.

У третій частині «Загальні основи партизанки» я розвинув спеціальні форми партизанських боїв, а саме: марші-рейди, прийоми партизанської боротьби. Третю частину опрацював я на підставі власного досвіду, а також користав з праць: «Як перемагати» — Різуна, «Основи тактики повстанських і боївкарських боїв» — Ратника. Щоб матеріал був приступнішим подав я багато прикладів.

Автор

* * *

«Лежить попіл на розпутті,
А в попелі тліє
Іскра вогню великого.
Тліє, не згасає,
Жде підпалу, як той месник
Часу дожидає».

Т. Шевченко

«Не забувайте, що тільки той народ побачить
свій край вільним, якого сини не боятимуться
за волю вмирати».

Маціні

Хоч український народ втратив самостійність, однак використовуючи політичну кон'юнктуру, все зривався до визвольної боротьби, щоб скинути ненависне ярмо і зажити вільним життям. В історії України маємо світлі

картини, коли наш народ, не зважаючи на переважаючу силу ворога, а навіть на несприятливу для себе ситуацію, став до нерівної боротьби. Хоч ворог жорстоко придушував повстання, хоч старався стерти українство з лиця землі, воно як стихія знову відроджувалось, ставало до нового бою, та своїм великим чином вціплювало в грядучі покоління самостійницькі ідеї.

По першій світовій війні, коли Україну загарбали вороги та границями своїх дежав покряяли її на частини, постала українська революційна організація — **Організація Українських Націоналістів (ОУН)**, яка за основну мету поставила собі революційним шляхом повалити владу окупантів та побудувати Самостійну Соборну Українську Державу.

Боротьба за волю прибирає часто два дуже відмінні види. Перший тип боротьби — більш уміркований, що базується на висуванні різних петицій в парламенті і на міжнародних конференціях та конгресах. Цей тип боротьби на коротку мету задовольняється деякими поступками на культурному і економічному полі зі сторони держави, що поневолює даний народ, на дальшу мету надіється на чужу дипломатичну поміч при зеленому століку, яка проголосить незалежність. Другий тип боротьби не узнає ніяких поступок ані компромісів. Він виступає рівною мірою проти опортунізму власного народу, як і проти поневолення. Боротьба того типу прибирає радикальної форми як: бойкот, саботажі, атентати, збройні напади, винищування ворожо-чужинецьких елементів.

Щоб успішно вести боротьбу, щоб повалити чужий режим та досягнути самостійності, треба:

а) політичного і військового проводу, який керував би цілком революційного руху;

б) опертися на найширших масах свого народу, національно і політично його виробляти, ідейно виховувати та втягнути в орбіту визвольної боротьби.

Всякий визвольний рух мусить бути плянований та опиратися на якісь прогресивній організації, провід якої очолював би цілість боротьби, а її члени стали б ядром, довкола якого гуртувались би широкі маси поневоленого народу. Визвольна боротьба натрапляє на великі труднощі, зумовлені ворожим режимом тому, щоб збройний виступ був удачний, щоб потягнув за собою якнайширші маси населення, насамперед мусить бути основно підготований.

Підготовчий період

Підготовчий період вимагає зі сторони революційної організації: — виробити та ідейно виховати своїх членів, які в хвилині зриву стали б авангардом збройного виступу;

— військово вишколити провідні кадри;

— нагромадити зброї та виряду на початок збройного виступу (опісля здобудуть);

— дорогою пропаганди освідомити маси про конечність збройного виступу та скинення ворожого ярма;

— вичути відповідну політичну конъюнктуру до збройного виступу.

Підготовчий період триває довго. Саме повстання та розбудова революційної організації вимагає довшого часу. Організація своїми клітинами мусить опанувати цілість народу (всі його суспільні шари). Тому, що цю боротьбу треба переводити в строгій конспірації, а до того поборювати старі світоглядні й навики свого народу, вимагає вона великої активності і підприємчivosti свої членів.

Щоб члени організації могли відповідати великому завданню, мусять бути не тільки ідейно вироблені, але також заправлені до трудного підпільного життя. Це знову вимагає від кожного — військового вишколу та партизанської підприємливості.

Найважчою роботою підготовчого періоду — є опанування організаційними клітинами цілого терену, всіх суспільних верств. Для цієї роботи, як і для ліпшої контролі, край мусить бути поділений на теренові частини (округи, надрайони, райони), цілістю справ яких кермують теренові провідники, службово залежні від Головного Проводу.

Теренові провідники, щоб могли вести як слід свою роботу, мають до своєї помочі референтів: організаційного, пропагандивного, господарського, військового, безпеки, зв'язку. Їх завданням є керування своїм ресортом та звітування зверхникові з праць і стану даного терену. Головний Провід одержуючи звіти і звідомлення від теренових провідників, є докладно поінформований про опанованість організаційного терену, має на обліку дійсний стан терену, так би сказати його рельєфний образ, господарські спроможності, національне вироблення мешканців, число бозздатної мужви, розташування ворожих сил і т. д.

Роботу кожного референта не буду вияснювати. Це не є завданням даної публікації. Нас головною мірою інтересує праця військового референта (військовика) та його співвідношення до інших референтів.

Військовий референт

Кого Організація ставить на пост теренового коменданта (військовика) та які ставить йому вимоги?

В залежності від ієрархічної драбини в Організації, на теренового військового коменданта — Провід визначає особу, яка вже давніше здобула військовий вишкіл в українській армії (бувши комбатанти УСС, УГА, УНР), або в чужій армії, яка визнається на військовому ділі та має організаційний хист. Їого завданням є підібрати собі в терені дальших військовиків та створити штаб (допоміжний орган коменданта), розділити між них функції, кермувати працею всіх членів штабу, бути в сталому контакті з іншими референтами, звітувати своєму діловому та організаційному зверхникам.

Тереновий військовий штаб складається з таких членів: коменданта, вишкільного, мобілізаційного, розвідки, зв'язку, інтендантури, зброї та здовництва.

Комендант очолює штаб, керує цілістю штабу, контролює працю кожного члена штабу, в'яжеться з іншими референтами, звітує діловому і організаційному провідникам та репрезентує штаб на зовні.

Вишкільний старшина являється заступником коменданта. До нього належить опрацювання програми та плану вишколу, слідкування за його виконанням, контролі самооборонних кушців, уряджування більших тактичних вправ при співучасті кількох самооборонних кушців.

Самооборонні кущі — це збройні відділи, зорганізовані при станицях, що мають за завдання військово вишколювати місцеву мужву без відриву від занять та на випадок ворожої репресії обороняти населені пункти. Організація самооборонних кушців подібна до організації війська: ланки, рої, чоти, сотні, курені, загони, з'єднання. Їх очолюють: ланкові, ройові, чотові, сотенні, курінні, окружні коменданти. Вишкіл самооборонних кушців переводять місцеві інструктори (вишкільні) на підставі програми, опрацьованої вишкільним старшиною (членом теренового штабу). У вишколі самооборонних кушців найбільшу вагу присвячується полювому вишколові (який провадиться

в неділі і свята, далеко від населених пунктів), з інших дисциплін: впоряд, внутрішня та вартівнича служба, теренознавство — подавані відповідно до кваліфікації місцевого військовика.

Мобілізаційний старшина провадить евіденцію мужви свого терену. Йому місцеві військочики або станичні пересилають поіменні списки боездатної та небоездатної мужви, на підставі яких мобілізаційний старшина робить загальні статистичні обліки для цілого терену.

Старшина розвідки. Розвідка це очі і вуха армії. Підпільна організація, щоб могла не лише існувати але й провадити революційну працю, мусить сильно розбудувати розвідний апарат. Обов'язком старшини є підібрати собі людей відважних, проворних та хитрих, що зуміли б вивідати якнайбільше таємниць, потрібних для Організації. Щоб та важлива, а для Організації дуже потрібна ділянка давала якнайбільше даних, Організація уряджує курси розвідчиків, на яких спеці-розвідчики подають взори заграничної розвідки — англійської, американської, німецької і большевицької. Такі курси дають курсантам лиш загальні відомості, запізнають з методами розвідки, а люди озброєні теорією знають, що для Організації важне довідатись і як ті відомості здобути.

Що підпільна організація повинна знати про ворога?

Щоб успішно поборювати ворога — треба докладно ворога вивчити. Насамперед пізнати організацію його збройної сили, роди зброї, розташування і число служби, наукові установи, військове навчання, командний склад, мобілізаційні пляни і установи, ідейне вироблення; службу безпеки (жандармерію, мундировану і тайну поліцію), тюрми, арешти, концтабори; зв'язок (залізниця, літунство, пошти, телеграфи, радіо); торгівлю, промисл, освіту; фінансові установи (банки, каси); прикордонну службу; про облави, наскоки, засідки, де, коли, сила, озброєння.

Старшина розвідки дає інструкції своїм підчиненим, що вони мають розвідати і визначає термін до якого вони мають це завдання виконати. По змозі подає також спосіб виконання доручення.

Хоч ті відомості було дуже важко роздобути, коли взяти під увагу воєнну обстановку і ворожий режим, то помимо того Організація мала найновіші відомості, які становили воєнну, державну, економічну тайну ворога, при відносно малій втраті з нашої сторони.

Старшина зв'язку. Не можна уявити собі якоїнебудь установи, а тимбільше підпільної організації (держави в державі), що має свої клітини в цілому краю та закордоном, без добре налаштованого зв'язку. Хоч засоби зв'язку, якими оперує підпільна організація дуже примітивні і обмежуються лише до живої сили, однак зв'язок налаштований дуже добре і функціонує майже з годинниковою точністю, зв'язок зі своїми зв'язковими лініями мусить гейби паутинням попереділяти цілий край: з Головного Проводу до низів і противно (будова згори вниз і противно), та між сусідними тереновими проводами (будова в ширину). Крім зв'язкових ліній мусять бути налаштовані пункти, де курієри змінювались би, де могли б відпочити, де можна змінити коні. Побудувати зв'язок, який діяв би справно, — це гігантська робота. Обов'язком старшини зв'язку: побудувати зв'язкові лінії і зв'язкові пункти, визначити зв'язківців, контролерів та самому контролювати і допильнувати, щоб на зв'язкових пунктах були квартири, харчі і зв'язківці та, найголовніше, розпізнавчі знаки. Зв'язкові лінії довго не можуть служити. На випадок підозріння всипи, треба негайно їх змінити. Про техніку побудови зв'язкових ліній і пунктів не буду розводитись. Це є річ строго конспіративна,

Інтендантура дуже важлива установа Організації. Вона забезпечує проводи в канцелярйїне приладдя, учбове устаткування, членів — харчами, вирядом, провадить книговодство. Інтендантура дбає про магазини, створює бази, закладає верстати, відкриває крамниці. Обов'язком старшини бути в сталому контакті з цивільними господарськими чинниками, робити запотребування, провадити книговодство, а в часі зриву забезпечувати повстанські відділи у все необхідне.

Старшина зброї. Прогресивна організація, яка поставила собі за мету повалити революційним шляхом ворожий режим та побудувати самостійну державу, мусить мати певну кількість зброї, яка потрібна для особистої оборони членів, для виконання атентатів, та, як «початковий капітал», для повстанських відділів. Зброя для члена, це найдорожча річ, як довго він її носить — він вільна людина. Тому він нею дорожить, на неї уважає. Його зброя має за собою історію. Вона не сміє попасти у ворожі руки. Деяка кількість зброї замагазинована. Про магазини зброї знає лиш зброяр і дуже втаємничені особи. Старшина зброї провадить докладну евіденцію зброї та амуніції, він дбає про її консервацію, та про її доповнення.

Старшина лікар. Його обов'язком: лікування членів підпілля, організація шпиталів, закуп ліків, уряджування санітарних курсів, писання популярних санітарних підручників, перегляд новобранців.

Організування збройних відділів

Коли Організація охопила своїми клітинами цілий край, коли пропаганда усвідомила народ про конечність скинення чужого ярма, коли репресії ворога стали так сильні і невиносимі, що бракує лиш малої іскри, щоб вибухло загальне повстання та коли заіснувала сприятлива міжнародня кон'юнктура, аж тоді Провід дає наказ організувати повстанські відділи та збройно виступити проти ворога.

Збройний зрив мусить бути основно підготований. Революція, викликана без підготовки — пересуджена на невдачу. Ще далеко перед збройним виступом Провід організує військові курси для командирів повстанських відділів. Таких курсів є звичайно кілька, на яких викладачами є члени вищих штабів. З причини конспірації число учасників на військових курсах є невелике, тому практикується кілька випусків. На підготовчих курсах вишкіл відбувається теоретично. Переробляється: полеву службу, впоряд, теренознавство, картознавство, зброезнавство і інтендантуру.

Основою бойового вишколу українського партизанського командира — є тактика. Тому на тактику кладеться найбільший натиск. В тій цілі проробляється статuti чужих армій. Щоб вони були слухачам приступні, перекладається їх на українську мову. При помочі аналогії різних статутів та прикладів з особистих переживань — викладач подає практичні правила для кожної боевої ситуації. Спеціально підчеркується такі варіанти, які мають примінення в партизанській практиці, а саме: забезпечення маршів та постоїв; бої в спеціальних умовах; наступ, оборона, пляновий відступ, засідчення, засідки; варіанти для десантських відділів; варіанти для автоматчиків; маневрування, наказодавство, вогнева дисципліна. Завершенням полевого вишколу — є польовий вишкіл піхоти в рамках полку.

Не буду подавати в деталях, що на підготовчих курсах переробляється з інших предметів, лиш згадаю, що:

— При вивченні впоряду домінуючу ролю відіграє подача української термінології для кожної вправи та уніфікація поодиноких вправ. Це зумовлене тим, що багато слухачів командирських курсів здобули військовий вишкіл у чужих арміях та не знають українського військового словництва;

— При вивченні зброєзнавства — запізнання з найновішими методами скоростріль, автоматів, гранатометів, гранат та пістолів, взагалі всякої нової зброї ворога;

— При викладавнї інтендантури — раціоналізація та кальорійність поодиноких харчів і схема адміністрації постачання.

Прязов до повстанських відділів

Коли Провід дасть наказ прязову до повстанських відділів, тоді станиці висилають мужчин (число подає Провід) зі своїх станиць зв'язками до прязовних пунктів. Там відбувається лікарський перегляд. Як прязовну комісію Провід делегує: лікаря, члена обласного проводу, теренового провідника (переважно окружного), окружного військовика. Обов'язком лікаря є ствердити стан здоров'я новобранців та у висліді виявлення якоїсь хвороби або органічної вади — рішати про звільнення новобранця від військової служби. Решта членів комісії провіряє листи повстанців (новобранців), звертаючи спеціальну увагу на рекомендацію сітки в мобілізаційних листах. Тому побажано, щоб до прязовної комісії належав і референт Служби Безпеки. По перегляді висилається новобранців до повстанських баз. Прязовні пункти треба для кожної групи новобранців робити в іншому місці. Не рекомендується робити великих груп.

Групи новобранців мусять бути авторитетний, енергійний та мусить тримати групу в залізній дисципліні. Між новобранцями є люди не обізнані з військовою справою, які зброї ніколи в руках не мали, є також такі, що хочуть заімпонувати перед другими своїм знанням, своєю відвагою, непосидючістю, — а всі разом ще не здисципліновані, ще не військо.

Були випадки, що при неухажному чищенні, або невмілому ладуванні та розладовуванні зброї новобранець спричинював вистріль, результатом якого була смерть або поранення когось з групи та розконспіровання місця постою. Також непотрібне лаження новобранців по населеному пункті, спричинює ворожі наскоки, у висліді чого бувають по нашій стороні втрати. Тому обов'язком провідника групи є:

- повчити новобранців про режим групи та військову дисципліну;
- особисто допильнувати чищення зброї;
- не дозволяти виходити з місця квартирування;
- стійку давати бувшим воякам, що знають обов'язки вартівника;
- в марші визначати бувшого вояка, який ішов би за групою та пильнував, щоб хтось не залишився;
- в марші придержуватись маршової дисципліни (заборонити курити, говорити, накази допасувати зброю та виряд);
- на постоях переводити гутірку про засади конспірації (новобранці мають звичай хвалитися перед цивільними, що йдуть до повстанських відділів, а навіть передають ними листи до рідні).

В населених пунктах треба поводитися з місцевими людьми ввічливо і тактовно. Вимоги ліпших харчів та квартир забороняти. Щоб більшу групу втримати в руках, провідник групи може поділити її на підгрупи та для кожної визначити ланкового чи ройового. Провідникові групи не вільно карати новобранців. У легших проступках можна винного покарати порядковою карою, напр., стійкою (не надуживати кари), а в тяжких випадках, напр., утеча — відібрати від винного зброю та заарештувати. Арештованого передати прязовній комісії, або командирові повстанського відділу, до якого група прямує.

Провідник групи приводить новобранців до повстанської бази, стійковому голосить, щоб повідомив командира повстанського відділу про прихїд но-

вобранців. Командир відділу та бунчужний перевіряють новобранців і приділяють їх по чотах.

Новобранці звичайно заскочені дисципліною та порядком у повстанських відділах, їм здавалось, що партизанка це збір очайдухів, завданням яких — воювати та розділювати між себе здобуті трофеї.

Українська партизанка — це збройний рух поневоленого народу, який поставив собі за мету скинути окупантське ярмо та побудувати вільну від нікого незалежну державу. Щоб це трудне і важке завдання виконати, треба до того завдання підготовитись, треба слухати тих, що визвольним рухом керують, треба всякі особисті інтереси відкинути на бік, перенятися тою великою ідеєю, яка перекує характер новобранців, зробить з них фанатиків-воїнів, яка поглине їх ціле єство так, що для цієї великої ідеї посвящать усе особисте, а в скрутній хвилині, щоб живим не здатись ворогові та не стати зрадником своєї нації — не заважаються відібрати собі життя.

По приділенні новобранців до відділу, стають вони членами того відділу, тобто повстанцями і від тої хвилини обов'язують їх всі приписи, які нормують життя та поведінку повстанців. Але щоб стати правдивими повстанцями-партизанами, мусять перейти вишкільний період, перейти вогневий хрест.

Повстанські бази

Терени, які спеціально надаються на постої для повстанських відділів — признаються як повстанські бази. Тими теренами є великі масиви лісів, гори, багна, надрічні луки. Від повстанських баз вимагається:

- щоб бути далше від головних шляхів;
- щоб доступ до них був трудний.

Повстанські бази — це місця, де повстанські відділи можуть організуватися, доповнюватися, вишколюватися, а по боях відпочивати. Ті місця мусять бути сильно закопсовані. Туди вступ без клички заборонений. Стійки, застави та стежі стережуть днем і нічю, літом і зимою, в погоду і зливної дощі, в сніговії і сильні морози, щоб око агента не доглянуло партизанського табору, щоб ворогові не вдалося несподівано наскочити на українських повстанців.

Партизанський табір

Далеко в лісі або на багнах, оточений перстеном стійок, знаходиться партизанський табір. Це комплекс симетрично або хаотично розставлених більших і менших бараків або землянок. Розставлення бараків залежить від децизії командира. Деякі командири наказують будувати бараки симетрично наздовж дороги, або з одного боку дороги, інші — там, де місце сухе та легкo сплантиувати (зрівняти). Бараки будують самі повстанці. Місце під будову плянтують, корчують коріння, кладуть підвалини та невисокі стіни (пересічно на один метр). Потім кладуть крокви, до них прибивають лати та покривають дах драницями або лубом. Драниці роблять самі. В тій цілі вишукують старі смереки або ялиці, які вітер не повикручував і які мають рівні слої. Дрова ріжуть на метрові поліна, розколюють на рівні часті та спеціальним ножем ріжуть драниці. Цвяхи роблять також самі з телефонічного дроту. Нераз криють бараки лубом (коркою зі смерек або ялиць). Кора дається лупити від квітня до половини серпня.

Найкраще будувати такі бараки, в яких вигідно поміщувалась би чота війська. Для чоти вистачає барак 12 x 6, будують також 15 x 6. З обох сторін таких бараків є лежанки, посередині два ватровища, над якими є отвори-димники. Стрічається ще бараки, які є половиною перших, розмір їх

12 х 4. Дах на них є двоскаповий, критий лубом. У таких бараках квартирує по два рої війська. Крім тих, назв'їм їх стандартовими бараками, є ще менші, які мають окреме призначення, а саме: штаб (де квартирують командир зі своїм почотом), вартівня, магазин, кухня, шпиталька або амбулаторія стайня, лазня. В деяких таборах будують один великий барак, який уживають на викладову залю, на вистави, концерти. Внутрішня обстановка бараків дуже примітивна, гармонізує з твердим партизанським режимом.

Посередині в таборі є алярмова площа, на якій відбуваються збірки відділу. Тому, що на тій площі є все рух і вона найбільше заболочується, повстанці її викладають деревом або мутрують. Площа вправ у деяких таборах знаходиться ближче або дальше, це зумовлене від терену. Часто недалеко алярмової площі можна зустріти квітники і травники у виді тризубів та організаційних знамен.

Так виглядає партизанський табір. Коли повстанці на вправах, у таборі тоді кипить життя. В штабі бунчужний і писар зайняті канцелярїною працею; в кухні кухарі варять їсти; в магазині інтендант передає кухарям сирий харч або відбирає від візників привезений — новий; на вартівні частина повстанців чуває, частина відпочиває; у верстаті шевці направляють взуття; кравці зашивають подертий одяг; на дворі повстанці ріжуть та колять дрова до кухні.

Режим у повстанських відділах

Режим у повстанських відділах обирається на строгій дисципліні. Так у таборовій, як у бойовій постановці обов'язує повстанців велика карність послух та точне виконання наказів своїх зверхників. А коли ще додамо прикмети, які повинен мати кожний націоналіст, виїде в сумі людина чесної, сильної волі, стійкого характеру, дисциплінована та відважна. Таку людину не зломить довге підпілля, ні тверде та небезпечне повстанське життя.

В літі — ранше, в зимі — годину пізніше будить повстанців «Рання зоря». Всі схоплюються зі своїх лежанок, скоро вбираються та вибігають на руханку, яку переводить службовий старшина.

Руханка відбувається за усталеним порядком, який подекуди змінється хоч схема руханки залишається та сама:

- початкові вправи: марш зі співом, біг, успокоюючі вправи;
- головні вправи в шахівниці: а) прості і скомпліковані вправи цілого тіла: рук, ніг, шиї, грудей, черева; б) віддихові вправи; в) гри;
- кінцеві вправи: біг, марш зі співом.

Після руханки повстанці тріпають коці, стелять лежанки та біжать до потоку митися. Потім службовий старшина голосить збірку до молитви. Молитва відбувається в цей спосіб: повстанці уставляються в трилаву. На команду: «До молитви» — повстанці підриваються на «Струнок», знімають правою рукою шапки та стають на «Спочинь». Один з повстанців говорить голосно «Отче Наш» та «Богородице Діво». На команду «Струнок», той самий повстанець рецитують «Молитву Мацака»:

«Україно, свята Мати Героїв, зійди до серця мого, прилинь бурею вітрів кавказьких, та шумом Карпатських ручаїв, боїв славного Завойовника, батька Хмеля, тріюмфом і гуком гармат Революції, радісним гомоном Софійських дзвонів — нехай душа моя в тобі відродиться, славою Твоею опроміниться, бо Ти Пресвята, все життя мое, бо Ти — все щастя мое. Задзвони мені брязкотом кайдан, скрипотом шибениць. У понурі ранки принеси мені зойки катованих у льохах, тюрмах і на засланнях. Щоб віра моя була гранітом, щоб зросла завяттям міць, щоб сміло йшов я в бій, так, як ішли герої за

Тебе Свята, за Твою славу, за Твої святі ідеї, щоб пімстити ганьбу неволі, стоптану честь, глум катів Твоїх, невинну кров помордованих під Базаром, Крутами, героїську смерть Вождя Української Нації, Української Національної Революції — Полковника Євгена Коновальця, Басарабової, Головінського, Голояда, та славну смерть Данилишина і Біласа і тисячі незнаних нам, що їх кості порозкидані, або тайком погребані, спали вогнем животворчим в серці моему, кволості нехай не знаю, не знаю я що то вагання, скріпчій дух, загартуй волю, у серці замешкай моему. В тюрмах і тяжких хвиликах нелегального життя рости мене до ясних чинів, для Тебе в чинах тих хай знайду смерть солодку, смерть в муках за Тебе, і розплинуса в Тобі я і вічно житиму в Тобі, Відвічна Україно, Свята Могутня й Соборна».

На команду »По Молитві« повстанці спочивають та накладають шапки на голови. Зараз по молитві збірка »По сніданню«. Часто службовий переглядає їдунки, чи чисті. Це називається апелем. На снідання повстанці одержують гарячу чорну каву з хлібом, або замість кави кашу з круп. По сніданні службовий заповідає »Ранню збірку«. Всі повстанці в бойовому виряді стають у трилаві. Службовий старшина по відчисленні стану відділу голосить бунчужному збірку відділу, подаючи число підстаршин, рядових, здорових, хворих, на варті, занятих у таборі та в терені. Бунчужний ще раз провіряє стан відділу, здоровить повстанців та відходить з ними на площу вправ, де до полудня відбуваються полеві вправи. В таборі залишаються хворі, функційні, та ті, що мають відійти в терен.

По повороті відділу до табору, повстанці перечищують зброю та готуються до обіду. На команду »Збірка до обіду«, повстанці стають у трилаву, службовий переглядає їдунки та дає наказ маршувати в напрямі кухні.

По обіді відбувається відправа варті. Для кожного відділу є усталена пора відправи варті, число варті та стійок. Відправу варті переводить службовий старшина. Він провіряє стан і виряд варті та чи повстанці знають обов'язки вартівничої служби. Тоді також відбувається зміна службового підстаршини і старшини, а в деяких відділах звіти з просьбою, зі скаргами та карні.

По обідовій перерві відбуваються пополудневі вправи. В 18-тій годині бунчужний відчитує денний наказ, у якому подається:

- хто на другий день перебирає функції службового підстаршини та старшини, котра чота висилає варту;
- розклад занять на завтрішний день;
- завваги та зарядження команданта.

По відчитанні вечірнього наказу повстанці йдуть по вечерю. До »Вечірнього зорі« повстанці вчаться або відпочивають. О 21-шій годині службовий заповідає »Вечірню молитву«, яка відбувається подібно як »Рання молитва«. Потім повстанці вертаються до своїх бараків, скоро розбираються та лягають спати. Службовий переходить всі бараки, провіряє присутніх, часом оглядає повстанцям ноги.

Ніч. У таборі всі спочивають, крім службового, алярмового та варті. Наступні дні, крім неділь і свят, подібні до описаного. В свята заняття лише до полудня, потім повстанці мають вільне. Часто в неділю відбуваються ватри концерти або академії з нагоди державних свят.

З повищої ілюстрації щоденного життя видно, що воно є багато важче, ніж життя вояка в регулярній армії. А коли додамо довгі марші в дірваних чоботях, майже босо по снігу, без спроможности десь у теплому місці відпочити, та коли ворог наступає за п'ятами — будемо мати повний образ партизанського життя.

Повстанські відділи можна поділити на два роди. Один рід повстанських відділів — це вишкільні відділи. В тих відділах вишкільний — рекрутський період триває довше, засяг вишколу — обширніший. З тих відділів повстанці виходять добрими інструкторами командирами.

Другий рід повстанських відділів — це бойові відділи. В них вишкільний період триває коротко, дальший вишкіл здобувають практично в боях, ті відділи виховують відважних, проворних та досвідчених партизанів.

Так перший, як і другий рід повстанських відділів мають позитивні прикмети. Перші стають кадровою, яка вишколює нових молодших підстаршин, та доповнює бойові відділи новим нарибком. Знову другий рід, маючи повстанців заправлених у партизанській тактиці та кваліфікованих підстаршин може зводити удатні бої.

Вишкільні відділи, перебуваючи далеко в горах, лісах, багнах, рідко стрічаються з ворогом, тим самим можуть віддатися всеціло вишколові. В тих відділах дисципліна, як звичайно у вишкільних формаціях, є більша. Знову в бойових відділах дисципліна виглядає позірно менша. Там існує більша «демократія», нема розмеження між командним складом і рядовими. Нераз можна чути, як рядовий повстанець, оповідаючи якомусь провідникові або командирові, буде говорити — «та ви друже командир, не маєте поняття, що це був за бій», або — «но, дивися — на маєш!». Такі звороти в говоренні, це не ознака якогось «панібратства», але бойове співжиття. Нераз у бойовій обстановці, ранений командир залишається з одним повстанцем також раненим. Часто приходиться їм кілька дів блукати лісом, мерзнути, мокнути. І той повстанець, загартований в боях, якому ніби чужі тонщі почування, опікується своїм командиром, як мати малою дитиною. Скидає зі себе плащ, маришарку, та накриває ними командира, хоч сам зі змизна цокотить зубами. А коли командир не хоче накрити себе його плащем — повстанець плаче. Часто бере його на руки й несе далеко, де вже не долітають ворожі кулі. Тому дисципліна в бойових відділах позірно менша, але за це велике прив'язання і сильна віра в свого командира, та побратимство між повстанцями.

Примітивізм таборового життя напроти того, що повстанці переносять у

Примітивізм таборового життя напроти того, що повстанці переносять в рейдах та боях видається їм раєм. Одиниці невиховані, незагартовані скоро знеохочуються, заломлюються. Тому в призові до партизанських відділів треба звертати велику увагу на відповідний підбір людей. Тут треба керуватись засадою «не число, а якість». У цій справі багато може допомогти організаційна сітка. Вона, перебуваючи стало між людьми, знає кожного. Щоб ліпше пізнати одиницю, може брати її на пробу, тобто давати завдання, спершу легші, потім трудніші та обсервувати, як одиниця з них вив'язується. Також треба звертати увагу на характерність людини, на її національну виробленість, та наставлення до нашого руху. По такій пробі та обсервації буде гарантія, що в повстанських відділах знайдуться люди вартісні, фанатики революційного руху.

Партизанські відділи рекрутуються зі всіх верств суспільства: селян, робітників та інтелігенції. На підставі обсервації і досвіду можна дійти до певної конклюдії, щодо бойової та ідейної вартости кожної верстви.

(Далі буде)

Леонід Полтава

ПРО ПІСНЮ

Мохом ночі обростають білі будинки,
Сивіють сквери, такі молоді при дні...
При вікні моя пісня —
завжди незнайома чужинка,
Що, мене не пізнавши, звиряється тільки мені

Простягає не квіти і мовить не слово,
Не сміється до мене чомусь.
Тільки мовчки запитує, чи здоровий
І чи вірю, як досі, що повернусь?

Що сказати тобі, моя пісне незнана?
І щоразу, йдучи Бастильським майданом,
Я здоровий, як світ, і хворий як світ,
Я своїй Батьківщині посилаю привіт.

А чи вірю... —

Як вірю, то тільки з тобою у згоді,
Моя пісне, серця людського частино,
Що приходиш чужинкою, а відходиш
Дорогою сестрою на Україну.

Не принось мені квітів, ні хліба, ні слави,
Лише тихо вночі прошепочи,
Що в далеких, найменшій будинку Полтави
Хтось тривожно тебе зустрічав уночі.

Хтось запаливав свічку і хилився над тобою,
Щира пісне,

як я в чужині хилився,
І читав, і любив тебе, й рвався до бою, —
І тоді я увірую, що повернуся!

Повернуся щоразу, як тільки озветься луною
чиясь зведеться рука.

Чиєсь стомлене серце,
Там лежить моя сила.

О, єднай же ту силу зі мною,
Дорога моя госте, пісне моя людська!

Париж

* * *

Лев Т. Орлигора

ВОЛІ ГРІМ ГРЯДЕ

С. Петлюрі

Цвіли сади. Ятрились рани
В степах і селах, і містах...
Думки неслись, мов каравани
По півдня соняшнім пісках...

Думки в столицю, де на бруці
Степів полтавських Прометей
Стікає кров'ю в смертній муці,
Сльозу зронивши із очей.

Сльозу любови, що палала
До Краю Рідного вогнем,
Що легіони зігрівала,
Шлях к волі креслила мечем!

Дарма, що куля з руки Юди
Розсікла серце. Волі грім
Гряде! Землі святої люди
З Його надхненнь спорудять Дім!

1950, Мюнхен.

ГІМН ПОДОРОЖІ

Рейки, з заліза жили блакитні,
Мов сіль гомінка, обплели весь світ.
Ринь, серце, за ними! В мандрівки привітні!
Ти в леті забудеш закон і гніт.

Ти в леті втечеш від тісної покори,
Ваги ти своєї уникнеш оков.
Кинься в незнане, кинься в простори
І в далях себе ти здобудеш знов.

Лиш поштовх — і крила вже зашуміли,
І груди крицева для тебе гуде,
Падають навзнак горби і схили,
Нове приближенством тобі цвіте.

І б'ються кордони, мов скло, і єднає
Для тебе всі мови Одности Дух,
Що, доброприхильний, в буяння безкрає
Народів Європи клонить свій слух.

І в мчанні легкому в далеч столику
Зростає душа, світліє твій зір. —
Наш світ — під музику він велику
В пурхливім танку спочиває між зір.

* * *

БРЮГГЕ

Доми — наче давні палати. Дрімливі
Примерки в креп їх вдигають свій.
Навколо безлюддя. Мов по розливі
Веселого свята, як гості шумливі
В далекості ночі зникнуть німій.

Ржавіють запори брам отяжлілих —
Минулися стрічі і дні пишнот,
І ветхі зубці на дзвіницях стемнілих
Тонуть покірно в туманах безкрилих:
В тоскному морі сивих самот.

Де зносяться мури, улою припалі,
Постаті мріються в нішах крижких
І, дар благостинний своєї бувалі,
Шепчуть безмовно легенди прив'ялі
В тугу глибоку вулиць глузих.

Переклав з нім. М. Орест

* * *

Виправлення помилки

В ч. 7 (82) »В.Ш.« в статті проф. В. Плюща »З ідеологією чи без неї« просимо виправити таку друкарську помилку:

Ст. 33, ряд. 15 здолу, написано: »... як повне забезпечення цієї системи...«, а має бути: »... як повне заперечення цієї системи...«

Борис Антоненко-Давидович

Смерть

6

Горобенко не пішов сьогодні до ком'їдальні обідати, а просто подався заулками додому й зашився в ліжку.

І знову краяло в середині, і маленька кімната самотно притулилась десь аж на споді життя.

Горобенко уткнувся лицем у подушку й накинув на голову піджака. Він заплющив щільно очі, стис між зібганими колінами гарячі долоні, але то дарма: перед очима все ж стоїть скривлений Попинака, і в ушах дзвонить — «це відомий український націоналіст»...

Той спокій, що надійшов був після відрядження на село й сцени з педагогами — пропав. Його розтрощено вщент і не вернути його більше.

Значить, ніщо не змінилось у їхніх поглядах на мене. Вони так само не довіряють, для них я — такий же націоналіст, як і уявлюваний Драгоманов.

І знову глибоко свердлило серце і не можна було лежати, не рухаючись на одному місці. Горобенко перевернувся на другий бік і розпачливо подумав:

— Ну, добре, коли вони вважають, що я український націоналіст, то чому ж вони не викинуть мене з партії? Це ж так логічно було б...

Горобенко одкинув з голови піджака, і на тьмяній бруднуватій стіні встало запитання:

— А що б ти робив поза партією?..

Дурний! Про що ти питаєш? Кораблі вже давно спалено, і поза партією тобі немає чого робити. Розумієш — немає чого робити. Для тебе там, поза нею, — пустеля.

То байдуже, як вони думають про тебе. Важно те, як ти сам думаєш. Чи ти вже знаєш себе? Ти ж, Горобенку, вже не той, що був. Ні, ні — зовсім не той. Ти знаєш вагу речам. Але хто ж ти такий? Скажи, поміркуй добре спочатку, — чи витравив ти в собі геть усе те, що не тичиться комунізму, що маталасться в тобі від минулого? Ну, на чорта тобі було Драгоманова, хай навіть українського революціонера, але все ж таки українського. І що важить українство Драгоманова у всесвітніх пожежах людства, у тому великому вогні, що очистить світ для нового життя! Ну, що, Горобенку? Скажи!..

Ага, Горобенку, ти тепер пригадуєш? Отож — воно й є!

Центральна Рада. Учителі, солдати-«козаки», якісь іще партійні інтелігенти... І раптом одного дня приїхав до білих мурів Педагогічного музею якийсь архиєрей, що зголосився українцем. Він сказав ламаною мовою кілька слів і поблагословив. І що ж? Наївні хо-

хлики раділи до безтями. — »У нас теж є архиереї! Ми справжня нація, а не самі селяни та вчителі!« . . .

Отак і ти, Горобенку, — тільки що з іншого бігуна:

— У нас, українців, теж були революціонери! Ось вам Драгоманов. Хіба це в корені, в суті, не ембріон націоналізму? Тобі ж усе таки хочеться підкреслити, що Драгоманов — українець? Ну, признайся ж — хочеться? Так. А хіба для комуніста не однаково, якої національності Драгоманов, Желябов, Халтурин? Для справжнього комуніста — однаково, Костику. І Попельначенко трижды правий, от й сьогодні спіймав тебе. Хай він помилився в оцінці Драгоманова, хай умисно перекрутив, але, кінець-кінцем, Драгоманов був революціонер, може навіть космополіт (ти ж і Драгоманова, Костику, — не тобі кажучи — добре не знаєш!), а ти, Горобенку, хоч не хоч, а на чверть, може на одну восьму, на сьєсату, на соту, але все ж таки ти — український націоналіст. Ти ще не вирвав це. Ти, крім того, ще й інтелігентик. Ось воно що. Ось що кілочком сидить у тобі і заваджає. Вони щодо тебе цілком праві.

Горобенко засунув під голову руку й спробував заперечити:

— Алеж ні! Хіба ж вони не пишаються з того, що Ленін — росіянин, що Москва стала серцем світової революції? Хіба в них цього немає?

І знову на давно небіленій похмурій стіні стало запитання:

— Хто це вони? Адже Попельначенко з походження українець, Несторенко теж, Гарасименко теж, Дробот — сам не знає, хто він . .

Двері тихенько одчинила Параска Федотовна, глипнула по кімнаті швиденьким оком і, переконавшись, що крім Горобенка, тут більше нікого немає, плавно ввійшла.

— Я до вас. Не зволіте пиріжечків свіженьких покуштувати? Пожалуйте. Сама тільки што спекла . . .

Параска Федотовна поставила на стіл тарілку з пиріжками й сіла на краєчку стільця.

— . . . Ну й пече сьогодні ж! На грозу йде. Запримітьте: це повіса так — раз удень парить, значить вечерком гроза буде . . .

Горобенко сів на ліжку, спустив долу ноги й насупив брови.

— Що кажете? . . . Пиріжки? . . . Ага — пиріжки, добре.

Параска Федотовна піднесла до нього тарілку.

— Требуйте, пожалуйте.

Горобенко мляво взяв пиріжка, одкусив теплий шматочок його з м'ясом і нараз почув, як він страшенно зголоднів. Він пожадливо, не помічаючи, спорожнив усю тарілку. Параска Федотовна приязно посміхалась йому.

— Ну, як — смачні?

І Кость, відповідаючи усмішкою, по-дитячому відповів:

— Смачні. Дуже смачні . . .

Він устав з ліжка, випростався на увесь зріст і мимоволі побачив за блюзкою Параски Федотовни її трохи звислі, але дебели ще груди. Параска Федотовна склала на колінах руки й весело, задиркувато лоскотала Горобенка безсоромним, плотським поглядом.

Горобенко пройшовся по кімнаті, але вже не міг не повернутись назад, туди, де сиділа повновида, опасиста жінка з дебелими, м'якими грудьми. Він поволі повернувся і тоді ще виразніше почув, як ця кучугура тряського м'яса, від якого пахтить кухонним жаром

і цибулею, нестримано вабить його. Параска Федотовна злегка підморгнула лівим оком і томно проказала:

— Скушно вам, напевно, одному? . . . І як це ви так, що один? . . .

Горобенко заклав у кишені руки і розмашисто підійшов до Параски Федотовни. Його голос захрип і трохи тремтів:

— Скучно, скучно, Параско Федотовно! — Він мимоволі поклав долоню на її широке плече, і Параска Федотовна ніжно притулила до його живота розпатлану голову.

Горобенко дико дивився на її голе плече й несвідомо шепотів:

— Скучно, скучно, чорт би його забрав! . . .

Параска Федотовна погладила рукою його стегно й пристрасно хіхкнула:

— Ух, ти віхрастий мой! Комуністик махонький! . . .

* * *

Як це сталось — Горобенко не розумів. На його ліжку лежала простоволоса, розпарена Параска Федотовна й солодко потягувалась.

— У-ух, віхрастий какой! . . . Бабу замучив! . . .

Горобенко з огидою дивився на її товщезелні заголені коліна й не міг одірватись. Той бурун пристраси одлетів зливою, і тепер було слизько і брудно.

— Чого ж вона не йде? — роздратовано подумав Горобенко.

А Параска Федотовна, не поспішаючись, обтерлась подолком замусолоної спідниці і поволі стала.

— Ну, тепер треба підсвинка піти нагодувати! . . . Ху-ху, заморилась я! . . .

Параска Федотовна закрутила собі з волосся карлючку на потилиці й підпливла до Горобенка. Вона зупинилась на хвилину перед ним, схилила на бік голову, милуючись, і раптом обійняла його й гулко плюснула губами по щоці.

— Комуністик мой хорошенький! . . .

Це було так несподівано, що Горобенко навіть оступився назад, до стінки. Він дивився поширеними, зляканими очима в те місце, де стояла допіру Параска Федотовна, а крізь двері, з коритара лунко долинали тьопання її капців.

Коло стіни розкинулась зібгана розтерзана постіль.

І знову якийсь пестливий, ласкавий голос промовив Горобенкові всередині. Не докірливо, а журно:

— Це ти, Костику? . . . — І коло вікна живе погруддя Надине, і на щоці дві великі прозорі сльози. Тільки дві. Їх більше ніколи не було. Це вперше і востаннє Кость побачив їх на Надиному лиці, коли з теплого, вечірнього присмерку Надиної кімнати він поспішав на двір, на мороз, у поле, в невідомі сумні мандри. Того вечора уходили з міста директорські зағони, того вечора він востаннє в житті бачив живу Надю. Востаннє . . .

Дві сльози. Дві чисті, прозорі сльози! . . .

І раптом бридким, вульгарним дисонансом увірвався в пам'ять допірішній соромітський смішок Параски Федотовни і її пристрасне, протхнуте кухнею »Комуністик мой віхрастий!« . . .

Горобенко стиснув рукою щелепи, наче там заболів зненацька зуб, і безвладно поточився в куток.

І останнім докором глибоко лягло на груди і не розтануло одразу:

— Леле! Найкращі теорії так просто і так легко можуть уживатися з найбруднішою практикою...

Як це, все ж таки гідко в житті!..

XVI

Що він бачив перед цим — Кость забув. Те все поринуло раптом у непам'ять, як нудна частина нецікавого беззмістовного фільму. Натомість із темряви вплив коротенький, але напрочуд виразний, різкий фрагмент.

Перше, що зафіксувалось, це — ритмічні цоки військових чобіт по бруку.

Р-аз! Раз!.. Раз-два, раз-два...

То ступала якась військова частина. Може рота, може батальйон або й цілий полк. Тільки це не червоноармійці. Ні. Вони так не можуть. В цих кроках видати кожну бездоганно приладнану гаечку до віками плеканого механізму.

Тут ніщо не зірветься, тільки —

Цок! Цок! Раз-два, раз-два.

Певно, на закаблуках цих чобіт прибито залізні підківки і самі чоботи трошки заважкі — через те воно й виходить так.

Але для чого ж вони є в безкозирках? Це незрозуміло. Безкозирки давно вже одійшли в минуле, а проте — де я бачив цю картину?

Грубо поголені голови, молодцювато вивалені очі і застигли, кам'яні лікті рук, що підтримують рушниці на плечах.

— Ах, — що я? Ну, які ж це червоноармійці!?

Кость придивляється і з жахом бачить на безкозирках білі кокарди і передній ланцюжок червоних погонів.

— Смірно-о! Равненіє направа... Гаспада афіцери...

Кость вдивляється і бачить, що цоки по бруку — то тільки згусток, а насправді — просто на нього суне бучно вбрана, святкова юрба. Хто там? Ні, не розбереш. Біла сукня з букетом білих троянд. Навіщо така чудна гармонія — біла сукня і великі білі троянди? І взагалі — навіщо троянди? ... Попівські золоті ризи, срібна портупея в пристава. Хто це такий пристав? Ага — Слатін! Той самий Слатін, відомий ще з гімназії. А ось золоті гудзики на синьому мундурі й червоні стрічки орденів. Це, здається, Ханов? Щс там кричить колишня тітка, що була за вихристом — купцем? Для чого вона тут?

— Спасі, Го-о-споді, лю-уді твоя-а-а і благослові достоя-я-аніє твое-є побе-єди благоверному...

Кадильний спів з колишніх молебнів затоплює вулицю, пішоходи, дома, натовп. Людей уже немає. Вони злились у несамопитий реф, серед якого ледве можна відрізнити ухові неприємний, попереаний козлетон соборного регента Супруненка:

— ... на сопротівня да-аруя-я-а-а...

Той проклятий, знайомий до зануди спів суне ближче й ближче. Кость уступається назад і бачить, що між ним і натовпом зовсім порожнє віддалення. Воно кожної миті меншає.

Де це? Денікінці вступають до Києва, чи що?.. Тоді — відкіля його колишня тітка, що за вихристом, і пристав Слатін? І чому такі низенькі будинки і що це за старий дерев'яний міст під вербами?.. Ах, ні. Це — не Київ, це — його повітове місто і ось праворуч унизу гнила річка, куди він викинув фізикового мікроскопа.

Кость задкує назад, він ступив уже, не обертаючись, на спорохнявілі дошки на мосту, а віддаль між ним і натовпом усе меншає, катастрофічно меншає. — Зірватись би й бігти. Бігти, не оглядаючись. Навмання. Світ-заочі. Аби тільки не чути молитовного реву й не бачити натовпу. Але бігти не сила. Навіть обернутись не можна. Натовп вчепірів у нього тисячокий погляд і приковує до себе, паралізує Костя. Кость уже на кінці мосту, а попереду до мосту присунув натовп. Вони зненацька обидва стали.

Нараз по натовпу пробігає якась похаплива хвиля, видати непевний різкий рух, а відтак — через міст, понад верби до церковної бані — Бей жидов і комісаров! Жидов!..

Невже це крикнув Гусак?! Невже вони так низько могли... і коло Слатіна іде з налігачем у руці зігнутий, флегматичний »Маркарон«... .

Кость стрепенувся. Він увесь напружився і — так: зараз він не задкуватиме, а піде просто проти натовпу! Він підійде під самий його потворний писок і, як зловлений, запеклий конокрад на сільському самосуді, плюне натовпові межі очі:

— Н-на! Бий!..

Кость уже заносить наперед ногу, щоб твердо ступити перший крок, але несподівано між собою і натовпом бачить: праворуч на мостових поренчатах спокійнісінько сидить собі єврейський хлопчик і безтурботно телпає ніжками. В руці йому стирчить маленький червоний прапорець, і хлопчик весело махає ним кудись угору до гав, чи зеленого верхів'ї дерев, чи сонця.

— Дурне жиденя! — мимоволі зривається з Костевих уст. Цей хлопчик зовсім не помічає натовпу і радісно посміхається. Кость хоче крикнути йому — »Тікай!« Але Костеві стулило щелепи, і він не може вимовити слова.

Це нещасне хлоп'я загине. Його розчавить озвірілий натовп, або воно сторчака перекинеться через поренчата в річку. Його залишити ніяк не можна. Він і його манісінький прапорець — це все, що залишилося від »того«, це він останній залишився напризволяще між Костем і натовпом.

— Врятувати! Врятувати його!

Кость напружує всі сили й зривається до хлопчика і ту ж мить з протилежного краю по мосту різко задріботили копита... вороні коні... безкозирка... короткий поблиск шаблі...

* * *

Кость розплющив очі, підвівся і здивовано оглянув свою кімнату. З ліжка звисала зім'ята подушка, і лежала на підлозі ковдра.

На стіні легко одбилися передранкові обриси дерев.

Кость сів на ліжку і все ще не міг очутитись.

— Який виразний занадто і дивний сон!..

У вікні сірів блідий світанок.

— Ти, Горобенку, почекай хвилину — я зараз.

Миша Чернишов одсунув набік свого портфеля, стоси «діл» і поринув у протоколи. Він стиснув на скронях долоні, і від того його біляве волосся најачалося угорі і сам Миша Чернишов скидався на безпорадного бідолаху учня, що не впорається з задачею. Це все трикляті юрвіддільські справи. Вони незримими саботажними руками снують без угаву складне мереживо юридичних дефініцій, і з них годі вибитись. Миша Чернишов пробував був їх рвати, але нічого не вийшло. Тут дуже багато плутаного, але його ще більше заплутує адвокат Терлецький. Миша Чернишов іноді думає: чому це так, що коло нього конче мусить стирчати адвокат Терлецький і бузить? На чорта Терлецький з його римським правом і старими законами? У Терлецького поросячі губи і біляве, безброве лице. Іноді Миша Чернишов гляне на Терлецького, і тоді йому нараз спаде: ану, коли б узяти якунебудь цю свинячу морду з гладкою шиєю на якій брижами збігається сало, вставити червону крашанку в рота і під хріном — на вітрину в ковбасню!..

Тоді Миша Чернишов прощає Терлецькому його дрібнобуржуазне походження, нудні цифри артикулів із безконечними протоколами і весело дивиться йому в рота. Терлецький оповідає, не моргнувши оком, анекдоти й пригоди з судейської практики, а Миша Чернишов слухає його дотепи й думає:

— Сволоч, конечно, а все таки — человек...

Проте Чернишов прекрасно розуміє: Терлецький — страшенний зух, він, безперечно, дурить у чомусь невидимому його разом з усім юрвідділом і, правду кажучи, — Терлецького давно б уже слід «розміняти».

Але в цьому й трагедія: Терлецький — саботажник, контрреволюціонер, може бути, що він і хабарі від куркулів бере, але без нього не обійтись. І коли Миші Чернишову видається якась «справа» досить простою, що можна, не задумуючись, — субчика з жабри і на вітер, Терлецький спокійно і безапеляційно наводить артикули всяких кодексів, покликається на постанови ВУЦВІК'у розпорядження Наркомюсту, і Миша Чернишов, кінець-кінцем, мусить поступатись перед його неосяжним чорнокнижжям.

Через Терлецького, хоч-не-хоч, доводиться зайвий раз переглянути кодекси, поринати в інструкції, постанови і, не помічаючи, самому опускатись у канцелярські куширі. Це зовсім непотрібний клопіт, і бере злість, що фактично Терлецький, не диктуючи, диктує і самою тільки своєю присутністю спонукає його, Чернишова, завжурвідділу, до огидної тяганини й паперів.

— Я зараз... тут тільки трохи ще... — Поспішно сказав знову до Горобенка Чернишов і застукотів нетерпляче коліньми, силкуючись влізти в саму суть протокола.

Рипнули двері, і з-за них до половини висунулась крихкотіла кур'єрова постать, а в коритарному присмеркові далі — безброве чоло Терлецького і чийсь іще запитливі, несміливі очі.

Кур'єрів дискант тоненько задріботів у кабінеті:

— Тут товариш Терлецький проситься увійти. Можна?.. Потім іще з Купріянівки...

Миша Чернишов, не одриваючись від протокола, на цей раз сердито крикнув:

— Гоніте їх всіх в шею! . .

Кур'єр, не поспішаючись, зачинив щільно двері, а Чернишов ображено пробурмотів:

— Ніколи не дадуть гади прочитати до кінця! . .

Чернишов хотів закінчити протокола, але його перебили, і розірвані думки не збігались уже в одне, плутались на дрібничках. Чернишов одкинув протокола й махнув рукою:

— А чорт з ними! Увечорі сяду!

Він підвівся з-за стола й підійшов до бюрка. Двічі крутнув ключа коло шухлядки з написом »секретні справи« і, як дитина до матиної груді, прилип до шийки зеленуватої пляшки. Весело забулькотіли спраглі ковтки, і Миша Чернишов задоволено крякнув.

— Слухай, Чернишов, — навіщо це? — докірливо й тихо сказав Горобенко.

— Не можу, брат, інакше. Замотають гади.

— Ти ж підриваєш свій авторитет . . .

— Ну, брось! Тоже професор найшовся лекції читати! . . — окрисився Чернишов, замикаючи бюрко.

— Вони ж усе'дно (Горобенко показав очима на двері) рано чи пізно дізнаються про це . . .

— Що?! — Миша Чернишов різко обернувся до Горобенка: — я їм, гадам, покажу »дізнаватися!« У мене, положім, того! . .

Чернишов зробив помахами руки якусь складну петлю і знову опустився в крісло.

— Ну їх к чорту! — І Чернишов одразу ж забув про них.

— Тут, Горобенко, от що є. Я чув — ти там художню майстерню організував?

— Є така.

— У мене, понімаєш, браток є. Малює сукин син так, що аж, аж! Я хотів його — до тебе, хай підучиться. Як там твоя майстерня?

— Це можна. Майстерня? . . Слабувато ще. Коштів бракує.

Миша Чернишов серйозно й зацікавлено поспитав:

— Учитель є?

— Керівник є. Художник якийсь задріпаний. З натурою тільки кепсько. Нема.

Миша Чернишов задумався. Він насупився трохи, прищулив очі і раптом знову пояснив:

— Знаєш, Горобенко, я придумав . . . Я тобі допоможу. У мене, брат, в допрі — із чека на принудительних — паряться дві офіцерші. Ні до чого вони нездатні (аристократки) — от їх би до тебе за натурниць! . .

Миша Чернишов зайнявся рум'янцем і радів із своєї вигадки. Його очі світилися ласкавими наївними вогниками. Але Горобенко похмурився. Він, ніби не збагнувши, перепитав:

— . . . За натурниць?

Чернишов захоплено подався наперед до Горобенка:

— Ну да! Це, понімаєш, краса! Одна — Шигорина, жінка ротмістра . . . а друга . . . та куди там! Таких натурниць зроду ще не малювали!

Горобенко понуро слухав. Піднесені Мишині слова кажанами кружляли в Горобенковій голові і не могли спинитись.

— Дві офіцерші за натурниць... Шигорина жінка ротмістра... «паряться» в допрі... Голі жіночі груди... Майстерня...

Горобенко пересунувся на стільці і, запинаючись, спитав:

— Алез, може, їм це... того... важко буде?..

Миша Чернишов здивувався, а відтак замахав долонею:

— Що значить «важко»? Навпаки. Так крім того ж, вони «на принудительних», — які ж можуть бути розмови!.. Але, знаєш, Шигорина ще не так, а ось Канонова — так прямо... (Чернишов зупинився, щоб підшукати порівняння)... ну чисто тобі з картини зійшла! Таких, брат, баб я сам зроду-віку не бачив...

Очі Горобенкові стали великими і перелякано дивились на Чернишова. В голові кублились думки, але оформити їх Горобенко не міг.

... Взяти двох жінок і, не питаючись їх згоди, тільки через те, що вони полонянки, примусити голими позувати перед його робітничо-червоноармійською аудиторією... Це занадто жорстоко. Це просто навіть дико!

Ех, ти Миша Чернишов! Наївне, симпатичне хлоп'я, що, бавлячись, ріже хворому котові тупим ножем хвоста!..

І раптом Костеві подумалось:

А що, коли б Надю-Чернишов отак — за натурницю?

За плечима по спині блискавкою шмигнув холод, але Горобенко стрепенувся, рвучко встав і твердо промовив:

— Добре. Пришли цих офіцерш. Вони здадуться... Ну, ходім. Ми, здається, вже спізнались на збори.

Горобенко круто повернувся до дверей, а Миша Чернишов поспішно набивав паперами свій портфель.

(Продовження в наступ. числі)

Лев. Т. Орлигора

ВІТРИЛА ПІДНЯТІ

Вітрила підняті. В світі
Жене снага серця палкі —
Серця, що роджені цвісти,
П'ючи бокали мук гіркі.

Вітрила підняті. Бурун
Стокрилим птахом жене в даль
Людей, яким ясний Перун
Огнем в душі спалив печаль.

Вітрила підняті. Віки,
Відкрийте брами всіх звитяг,
Крізь пащу смерти, юнаки
Святий проносять волі стяг.

Вітрила підняті. З небес
Летять вогні. На морі ад!
Хто страх скорив — грічі воскрес
Під шал гримучих канонад!

Біла пані

Коли він перший раз зайшов у кімнату, за ним прокрався страх. Звуки раптово обірваної пісні розбіглися в тишину кутків. Навіть світло малої лямпочки перед образом Божої Матері запалося в глиб олії.

Рожеві щічки Оксани припали блідиною. Славко стягнув брови над горбочком носа і намагався ще юнацько-пухнатим устам надати мужеську твердість. Тільки п'ятилітній Романісьо, зваблений лискучими нараменниками нежданого гостя, сміливо підійшов до нього.

— А ми правимо маївку! — сказав одверто, по-дитячому.

Гість свобідно притягнув собі порожній стілець і розсівся на ньому. Він обвів поглядом кімнату, розглянув образ Богородиці. Потім закурив і хитнув головою Романісьові, неначе б годився з ним.

— Да, харашо, пацан!

Тоді бабка Марта перемогла страх. Вона суворо поглянула на кремезну постать влізливця і застукотіла ціпком, що був підпорою її схорованих ніг.

— Так, ви забрали мені сина, дітям батька, бо він служив Богові... Замкнули церкву, вигнали з неї молитви. Тому то ми ховаємося по своїх домах, як давні християни співаємо хвалу Господеві...

Обурення, що трясло цілим старечим тілом, перервало бабці мову. Бабка Марта дрижачими руками розкрила знову книжечку, відвернула на своїм стільці до образа...

— Радуйся, всіх упованіе... — бабка Марта продовжувала перерване майське Богослуження. Внуки знову обступили її, підхопили спів.

Забутий гість, майор Вадим Павлович, сидів мовчки, дещо нагнувшись тілом уперед. Він не завважив, що його цигарка погасла. На обсмаленому, злегка дзюбатовому обличчі з'явилася тінь, очі заховалися в глибині ямок.

Надвечірне сонце впало світлиною смугою на обаз Божої Матері.

«...старинних утішеніе...» — незрозумілі для майора слова ворухнули в його душі якийсь неспокій. Гостра мова старенької бабки не заторкнула майора. Він звик був уже до того, що довкола нього були самі вороги, мовчанка і холодна погорда.

В очах зустрічних дядьків лежала притаена, допитлива сторожкість, хоча на лиці укладалися зморшки вдаваної радості. Навіть діти зорили за ним, мовчазні, без дитячої втіхи, широко відкритими очима з-під опалих на чоло жмутів волосся.

Довколишні ліси крили в собі загони повстанців, а залицання до струнких дівчат кінчалось поцілунком смерти.

Майор Вадим Павлович знав, що життя в цій країні — його країні — це безперервне бойове поготівля, і не лякався його, вихований в гарті кривавих років революції.

Тепер чув, що в його серці піднімається щось давно поховане. Так добре було сидіти в цій кімнаті, пропоєний пахом розцвілих бузкових китиць. Слухати дзвінких, ще дитячих голосів, не розбираючи змісту слів; споглядати на дівочу постать Оксани.

Майор легко витягнув уста, звільняючи їх у непомітну усмішку. Потім він підвівся і, навшпиньках, наче б боявся розбудити когось, покинув кімнату.

* * *

З того часу даремне ждали вечорами майора його товариші в клубі, де в шклянках прозорилася міцна горілка і лунав розкошаний сміх веселих дівчат. Майор Вадим сидів у малій кімнатці, слухав співу і вчував, як кресне на його душі брудна наморозь пройдених років.

Діти звикли до його мовчазної постаті, навіть бабка Марта не супила більше своїх сивих брів при його появі.

Відцвів травень, зникли конвалії, що ними Оксана щодня прикрашала образ Божої Матері. Скінчилися травневі співи.

Та майор Вадим завжди приходив у кімнату, сідав у своєму звичайному кутку й відпочивав. Непомітно розвіялась ворожість, що муrom стояла між ним і мешканцями колишнього приходства.

Малий Романісо відважно грався орденами на широких грудях майора, гарцював, мов на коні, на його колінах. Славко морщив лоба, намагався ділово розмовляти з гостем, обережно ступаючи на непевні стежки політичних розмов. Оксана паленіла рожено, коли глибокий, соковитий бас майора пестив її ім'я. Бабка Марта рідше кидала громи на всіх антихристів, вважаючи, що й між «большевиками» є людські діти. Тому її рука дрижала, коли подавала своєму гостеві шклянку гарячого чаю, несвідомо підсуваючи краці скибки хліба.

Тільки, коли майор приносив розкішні китиці квітів і клав їх на столику перед образом Божої Матері, кажучи, що вони для «Білої Пані», бабка Марта сердилася.

Вона довго вияснювала «нешчасному», що це ніяка «Біла Пані» лише Пресвята Мати Божа, єдина опіка всіх віруючих.

Та опоганене вістою обличчя майора прояснювалося усмішкою і він умовляв «Марту Івановну» заспівати пісню оцій Пані, бо ж він ніяк не вірить у Бога, тому ж немає і Його Матері.

Після довгих торгувань, бабка Марта звертала очі до образу Божої Матері, благала в Неї ласки, просвітління для грішника. Внуки починали співати і майор вдоволено хитав головою.

Вітер, що неначе на яві грався різнобарвними квітами серед зеленого килиму левади на образі, звів зі святої голови білу намітку. Легка біла шата м'якими складками лягла довкола тіла, палахкотіла сріблистими іскрами. Руки, безкровні, мов лілеї, опали у подолок, наче б утомилися постійною роздачею ласк. Великі чорні очі крили в собі той спокій, що його можна знайти лише в царстві Її Сина. Золотий круг над головою значив межу, що відділяла божеськість від земного.

Майор Вадим Павлович вдивлявся в цей неземний образ, голодом своїх очей вбирав у себе цілу постать. Давно забуті молитви не могли вирватися з-під тягару кривавих днів. Вони лише нагадували неясні образи дитячих років, бліді зариси маминого обличчя,

колишній спокій. Скептичний розум відкидав залишки віри, насміхався з них.

Лишалася тільки свідомість чогось доброго, хорошого, як дитячі радощі, і почуття просто фізичного вдовілля. Майорова душа не могла сприйняти святощів образу, як божества, вічної туги людського духа за втраченим раєм, як прагнення повернутися знов у свій первопочаток. Шукаючи виходу, душа ця не знаходила його, втішалася святою постаттю, як завершенням земної краси.

Для майора жінка на образі була «Білою Панею», істотою, що давала невимовну радість, спокій душі, неосягнений досі ніяким людським вдоволенням.

* * *

Очі бабки Марти взяли ся вологою, коли вона востаннє приймала свого гостя. І тільки дитячо впертий погляд малого Романіся задержав її сльози до кінця.

Вадим Павлович повагом наклав кашкета на голову і підійшов до дверей. Та щось змусило його повернутися знову. Він нервовно стягнув шкіряну рукавичку, знову надів її. Поклепав малого по рожевому личку, зазирнув в очі Оксані.

— А як підеш у ліс, Ярославе, не стріляй до мене! — сказав весело до юнака, з відтінню гіркости в голосі.

Потім рвучко підійшов до образу, зняв кашкета і хвилину глядів мовчки.

Тоді бабка взяла образ із стіни і подала майорові:

— Візьміть, Вадиме, зі собою цю... цю «Білу Паню»... І хай Вона має вас у своїй опіці...

* * *

Кинув ще жевріючу цигарку і простягнув руку по нову. Ходив по кімнаті гостро, вояцьким кроком. За ним у слід зі стіни зорили великі чорні очі Божої Матері.

— Сволота... — шипів крізь зуби майор. він люто вдарив ногою зустрічний на дорозі стілець, вилаявся ще раз. Блискавка з майорових очей впала на святий образ і враз потухла.

Спокійно розтягаючи лице в усмішці, аж забіліли зуби, підійшов до стіни. Він беріг цей образ, як скарб, возився з ним усюди, завжди чіпляв собі під ліжком. Кожного вечора міг утішатися ним, розглядати, милуватися красою «Білої Пані». Тепер начальство кинуло суворо в догані слово:

— Якщо не знімете зі стіни цього барахла, то...

Майор добре знав, що криється в тому коротенькому слівці «то». Страху, що підповзав до серця не могла перебороти лють, яка накипала в душі. Чув, що не переконає їх, не виправдається перед начальством, хіба що...

Рука простяглася до образу і опала. Тихо цокотів годинник у куті, крізь вікно заглядали тіні. Майор стояв перед образом, увесь у хмарах диму випалених цигарок, і думав.

Насмішкуватий голос Льови Самойловича, начальника, що непомітно зайшов у відвідини, стрепенув майором.

— Молишся, Вадиме? — допитувався Льова, а лице його було скривлене у їдку гримасу. — Ну, брат, але ж бо й хороша...

Лайка, що закінчувала захоплення начальника, пострілом ударила в груди майора. Багряні кола пропливли перед його очима,

зуби, здавлені раптово, скреготнули різко. Затиснута в кулак рука рвонулась нагло в долішню щелепу гидко розтулених соромицьким сміхом уст Льови.

Стукіт падаючого тіла успокоїв майора. Він нахилився над своїм гостем. Широко відкриті очі крилися голубим морозом смерти. Ріг дубового стола, що об нього заломався череп Льови, червонів кров'ю.

Спокійно, навіть байдуже, майор надів шинелю, припоясав пістоль. Потім перегорнув папери, вибираючи з них декілька і поклав до кишені.

Підійшов до стіни. Зняв образ і розламав рамці. Обережно вийняв полотно, звинув у трубку і старанно вклав у нагрудну кишеню, застібаючи гудзики.

Рука не дрижала, коли майор пограничних військ Вадим Павлович закурював цигарку і надівав кашкета.

Двері м'яко скочили в замок.

* * *

Обсманене, дзьобате лице командира повстанського відділу вкрила блідина. Засохлі, в крові уста жадібно втягали свіжість світанку. Деколи нестерпний біль хмарив очі, повивав тіло пеленою невідомости.

Ліс прокидався, радів новим днем, співом пташат. Біла мла лежала в корчах, протягувалась ліниво.

— Доведеться пропасти на відлюдді! — думав командир. — Біда тільки, що немає вістки від хлопців...

Згадкою прийшов до командира вчорашній день. Погоня ворога, бій. Малий повстанський відділ люто відбивав скажені напади, відходив у бойовому шикі, стікаючи кров'ю, западав у лісі. Аж замкнувся ворожий перстень і смерть викликала повстанців на останній герць.

Буря прогула. Зникли ворожі лави і розгубилися в темряві лісової гушавини командиріві хлопці.

Тепер командир лежав поранений і сходив кров'ю. Ворохнув горішньою частиною тіла, але біль прикував його до землі. Попав у маячіння.

Коли почув шелест розсуваних кущів, і притишені голоси, зрозумів, що йде рятунок. Знав, що хлопці знайдуть його. Вірив.

Поїли його холодною водою, в'язали рани обережно, з любов'ю, неначе б хотіли просити вибачення, що покинули його самого. Один поперед одного намагалися подати вістку, як наспіла їм відсіч і рятунок.

Командир глядів на зчорнілі від битевної втоми обличчя хлопців, слухав слів і усміхався.

— Потім ми відпочивали, — улюблений командирів повстанець, ще майже хлопчина, присів до нього на землі. — Тоді з лісу вийшла якась жінка, така молода, в білому, як яка пані! Казала йти, шукати вас, командире. Показала стежку.

— І звідкіля вона тут взялася, га? — зазірав командиріві в очі хлопець.

Та не дістав відповіді. Опоганене віспою обличчя командира стало гарне, а темні очі ясніли, дивлячись кудись на лісову галівину.

Командир бачив її. Жінку, про яку допитувався повстанець. Сиділа на пеньочку, серед лісових квітів, вся в легкій білій шаті. Вітер, граючись, звів з її голови срібlistу намітку, припадав у подолок, де втомлено, як дві білі лілеї, лежали руки, роздавши всі свої ласки...

— Хто вона була, командире, га? Ця біла пані? ...

Голос малого улюбленця дійшов до свідомости пораненого. Очі командира, що на них насувався серпанок вічного спокою, зупинилися на личку хлопця:

— Це... це немощних покров і заступниця, .. сину! ..

О. Данський

К. Подолянин

З женеvської старовини

«Науковий Збірник» ч. 2, УВАН в Америці, присвячений Аркадієві Животкові, містить працю п. Євгена Вачинського — «Українська Друкарня в Женеві» (ст. 58-101).

Сам автор цієї праці пише: «... цю розвідку я писав не як науковий твір, а скоріше як спомин... Буде вона мати чимало огріхів та прогалин... Спочатку я не мав на меті писати наукову розвідку, а лише коротенькі спомини для преси» (ст. 58). Автор зазначає також, що він писав цю працю, перебуваючи на селі в горах, далеко від своєї книгозбірні...

Ця друкарня існувала в рр. 1876-1918 у Женеві й друкувала спочатку твори й часописи Драгоманова. Технічною силою в цій друкарні був знаний Кузьма Ляхоцький.

Обговорюючи справу матеріяльного забезпечення друкарні, наш шановний автор згадує велику фінансову кризу довкола Драгоманова на початку 1880-х років у сполученні з прикритим непорозумінням у Драгоманова з Павликом та хворобою Сергія Подолинського, що доти давав свої засоби на друк. Але далі справи значно покращали, бо в Женеві почав виходити московською мовою тижневик «Вольное Слово».

Наш шановний автор з цього приводу пише: «На щастя Драгоманов тоді заробляв як співробітник, а потім як редактор «Вольного Слова», яке, будучи органом Земства, стояло матеріяльно міцно...» (ст. 67).

Сучасний читач, прочитавши ці рядки про «Земство», напевно уявлятиме собі це легендарне Земство, як щось таке на взір Ага-Хана, Рокфеллера, Морґана чи Ротшльда, коротко — щось казково багате, що розкидає багатствами довкола себе.

Як же воно справді було з цим «Земством», яке, мовляв, так щедро обдаровувало й газету Драгоманова і його самого?

Щоб якось в'яснити цю справу, наведемо уривки з малознаних спогадів історика революційного руху В. Бурцева, який року 1888-го втік з Сибіру та приїхав до Женеві й почав видавати вкупі з Драгомановим часопис «Свободная Росія». Бурцев пише, що з Драгомановим його познайомив знаний старий революціонер Деборій-Мокрієвич і що сам Драгоманов за кордоном, протягом двох років, не раз намагався заснувати «Свободний Русській Орган» (часопис), але в цьому Драгоманову ніколи не щастило:

«З кінця сімдесяти років Драгоманов почав гостру полеміку з соціялістами-емігрантами — Лавровим, Плехановим та ін. — про соціялізм, анархізм, бун-

тарство, політичну боротьбу і т. д., й відтоді закордоном проти Драгоманова почала провадитись люта боротьба. В той самий час однодумці Драгоманова, ліберали його цілковито залишили без підтримки та, як він сам говорив, вони його зрадили («предали»).

Року 1881 Драгоманов одночасово з П. Аксельродом, Добровольським та ін. емігрантами взяв участь у часописі «Вольное Слово», що почало виходити в Женеві в середині того ж року, за редакцією давніше злученого зносинами з Департаментом Поліції та особисто з шефом жандармів, Дрентельном, згодом співробітника Каткова, — якогось Мельчинського. Але незабаром зв'язки Мельчинського з Деп. Поліції були виявлені й стало знаним, що «Вольное Слово» виходить за засоби «Добровольної Охрани». Тоді Драгоманов, як він сам мені казав, з небезпекою скомпромітувати себе, щоб тільки врятувати одну тоді існуючу за кордоном газету, «Вольное Слово», перебрав на себе її редагування. Свої зносини з видавцями «Вольного Слова» Драгоманов провадив, головним чином, через графа Шувалова.

Цих зв'язків з «Вольним Словом» Драгоманову на еміграції згодом ніколи не могли забути. За них дуже багато розповідали й р. 1888, коли я приїхав закордон.

Зважившись перебрати в свої руки скомпромітований часопис, Драгоманов сподівався створити з нього незалежний політичний орган та провадив його цілком самостійно. Від ліберальних земляків він тоді систематично почав одержувати матеріали про російський ліберальний рух і про це він з особливим задоволенням розповідав мені р. 1888-го. Поміж його дописувачами були, якщо не помиляюся, Родічев та Петрункевич. З емігрантів у нього працювали: Присецький, Гольдштейн, Вовк, Цакні, деякий час Аксельрод та інші.

У «Добровольній Охрані» були не дуже задоволені тим, як провадив часопис Драгоманов та й зміцніла реакція до часу коронації (Александра III-го, прим. Ред.) так впливає на Шувалових, що вони згубили зацікавлення до «Вольного Слова» й у середині 1883 року перестали його підтримувати. Тоді Драгоманов зробив кілька спроб переконати російських лібералів підтримати «Вольное Слово» й не дати йому загинути. Але він і тоді не дочекався від них жодної підтримки. З яким щирим обуренням казав він мені, що вони й свого органу не створили й не підтримали «Вольное Слово», в якому самі ж вони почали друкувати потрібні їм матеріали про земський рух.

По 1883 р., коли революціонери закордоном мали свої органи і в Росії зазнавали таємні друкарні, ліберали нічого не робили, щоб створити свій вільний часопис.

Ці зв'язки Драгоманова з «Вольним Словом» я вважав за його велику помилку, але для мене його політична незалежність від «Добровольної Охрани», в редагуванні «Вольного Слова», була поза сумнівом. Таке саме ставлення до Драгоманова, у справі «Вольного Слова», я зустрів тоді, крім Деборія-Мокрієвича, лише в Степняка та ще серед дуже небагатьох інших.

Але, крім зв'язку з «Вольним Словом», Драгоманову не дарували й того, що він був лібералом, а не соціалістом, — противником терору революції.

Про ці всі закиди Драгоманову я добре знав, але одним я не надавав особливої ваги, хоч вони й були слухними, — інші я вважав за помилкові. Драгоманова я глибоко цінив і як вченого, і як публіциста. Його погляди на політичну боротьбу й на конституцію дуже пригортали мене до нього. Але його негативне ставлення до революційної боротьби та його виняткове визнання легалізму, не давало мені можливості ближче зжитися з ним, як через це саме я не міг ближче зйтися і з Деборієм-Мокрієвичем. Між нами завжди

лишалася якась прірва» (В. Бурцев: «Боротьба за Свободную Росцію». Том I., Берлін, 1923 р., ст. 50-52).

Далі цей самий близький знайомий Драгоманов розповідає вельми докладно про те, як він сам з Драгомановим видав 1889 р. в Женеві три числа журналу «Свободная Россія»

По виході першого числа цього часопису, Бурцев покладав багато надій на підтримку з боку протиурядових верств, крім партійних революціонерів. Драгоманов цілком протилежно вважав, що ліберали («Земство» п. Бачинського) не дадуть жодної підтримки. Він знав їх від давна й не покладав на них жодних надій.

Але звернімось безпосередньо до Бурцева, який оповідає про настрої Драгоманова так:

»Драгоманов не лише скаржився на тяжкість нашої позиції але навіть казав начебто про її безнадійність. Я, навпаки, казав про дальший розвій нашої справи, про те, що остаточно історія виправдає нас, і наш рух не раз відіграє вирішальну ролу в боротьбі за вільну Росцію. Крім того, я висловив надію, що нас, може бути, і в цей час не залишать без підтримки російські суспільні діячі, земці, співробітники «Вестніка Європи» та «Русскіх Ведомостей» чи співробітники закритих уже тоді «Отечественних Записок». Вони мусять зрозуміти, що ми починаємо нову, здорову справу й виводимо революційний рух на шлях правильної боротьби проти уряду разом з суспільністю.

Драгоманов мені перечив і щобільше я обстоював моє, то тим більше він хвилювався й казав, що ці ліберали не здатні до жодної чинної боротьби й не наражуватимуться на жодну небезпеку, ніколи не братимуть участі у справах, які не є прикрасою їхньої діяльності та в яких вони не можуть грати показової ролі й що через це, безсумніву, будуть бочитися від нашого видання, але не створять і свого, а будуть, сидючи біля моря, чекати на погоду, робити фронду й здадуть усі позиції лівим у найбільш критичні хвилини боротьби. Драгоманов промовляв до мене про лібералів мовою Дембо*), тільки сильніше та більш барвисто.

Під час наших суперечок Драгоманов запитав мене, хто, на мій погляд, міг би реально нам допомогти?

— Максим Ковалевський, Родічев, Михайловській, Семевській, Петрункевич, Арсенев, — відповів я.

— Ніколи! Ніхто з них не відгукнеться! Не надішлють ані одного гроша! Ні одної статті!

Драгоманов промовляв гостро, та підкреслював свої слова.

Я був приголомшений. Мені не хотілося вірити цим пророцтвам та запевненням» (В. Бурцев, ст. 74-75).

По виході «Своб. Росції», її розіслали всюди, зокрема в Росію. Окремі числа дісталися й туди:

»Незбаром ми дістали, — пише далі В. Бурцев — відповіді з Москви, з Петербургу, з Казані, з півдня... Був великий лист з московської пересильної в'язниці від Тана-Вогороза... Нас читали і друзі й вороги...

Прихильні голоси почули ми й з боку ліберальних представників суспільности. Всі вони цінили в «Свободной Росції» те, що ми в ній звернулися до революціонерів із сміливою критикою, зазначали їхні помилки та закликали до загально-національного єднання...

Нас почули наші вороги й проголосили похід проти нас...

Але наші приятелі-однодумці поставилися до нас тепло лише на словах, а на ділі повторилась обивательщина, яка завжди губила й раніш усі суспільні та державні почини, як вона згубила їх і згодом.

*) Дембо-Брінштейн, Ісаак Вольфович, революціонер-терорист.

Ані один Ковалевський, ані Петрункевич, ані Родічев, ніхто з земців — нам не відповів. У кожному випадку, ніхто нічим не допоміг!» (ст. 75-77).

Ці трохи задовгі наведення зі спогадів В. Бурцева про Драгоманова свідчать про те, що жодне «Земство» ніколи не підтримувало ані Драгоманова, ані його «Вольного Слова». Це «Земство» було вигадкою спритного графа Шувалова, а гроші на цей часопис Драгоманова давав приятель Шувалова, знаний багач Демідов, що в Папи римського купив собі титул князя Сан-Донато.

Гурток Шувалова в залежності від обставин називав себе, то «земським союзом», то «добровольною охороною» чи навіть «священною дружиною».

З одного боку — вони поза поліцією охороняли особу царя Александра III-го, а з другого — ніби стреміли до заведення в Росії конституційного ладу.

Часопис «Вольное Слово», яким керував Драгоманов, мав також подвійне завдання: 1) боротьбу з терором, та 2) пропаганду конституційно-демократичних ідей в Росії.

Про цей самий журнал Драгоманова наш шановний автор пише в іншому місці своєї статті так:

«Про цей журнал «Вольное Слово» довгий час точилася полеміка (А. Ізговев, В. Богучарський, В. Кістяковский), бо російські революціонери-соціалісти намагалися це конституційно-демократичне видання оплювати, але для нас тоді, як і тепер, участь у ньому Драгоманова і Павлика (він був там до лютого 1882 р. експедитором) цілком вистачальна. Для нашої теми цікаво навести опінію відомого тоді видавця й книгаря та політичного діяча в Женеві — Мих. Ельпідіна, який подає в своїм «Вібліографіческом Каталогі» за 1906 р., на ст. 15-ій таке: «... видавець «Вольного Слова» (А. Мельчинський) мав великі засоби. Складачі друкарні оповідали, що він робив час від часу прийняття для свого персоналу. Співробітники одержували від 500 до 800 більше франків у місяць за свої літературні праці».

«Чи це правда, нам невідомо, скорше схоже на емігрантські плітки» («Наук. Збірник УВАН», ч. 2., ст. 72).

Коли це схоже на еміграційні плітки, то навіщо ж це містити?

Чи може конче треба за всяку ціну вибілювати післанця Департаменту Поліції Мальчинського навіть емігрантськими плітками?

А зрештою, наш шановний автор, як типовий та завзятий драгоманівець, воліє не бачити нічого, що могло б зменшити дуже великого (й святого) в його очах Драгоманова.

Закінчимо ці нотатки запитанням, яке влітку 1906 року поставив Микола Аркас (автор «Історії України», опери «Катерини» й інших творів) Сергієві Єфремову, що приїхав тоді з Києва до цього мецената українського руху просити в нього грошової підтримки для українських культурних установ та їх діяльності. Старий адмірал, під впливом читання тоді недавно надрукованої в місячнику «Нова громада» захоплюючої статті Єфремова про Драгоманова, запитав з огірченням і докором Єфремова:

— Як ви можете шанувати таку людину?

Сергій Єфремов на таке запитання про Драгоманова нічого не відповів, лише, при цьому, дуже почервонів на обличчі.

Це оповідання довелося нам чути від старшого сина Аркаса — Миколи Аркаса (т. зв. старшого), який був присутній при цій розмові. Син Аркаса додав до цього таке зауваження:

— Я тоді не розумівся на політиці, але це батькове запитання до Єфремова, твердо запам'ятав на ціле життя...

В. Белінський про історію України

У 1843 році в журналі «Отечественные записки» ч. 5 з'явилася невідомою стаття «Історія Малоросії». Сучасний московський літературознавець В. С. Спірідонов встановив, що автором статті являється відомий критик Вісаріон Белінський. Відомий він українцям особливо за наклепи і напади на українську літературу, зокрема за намагання принизити творчість геніального українського поета Тараса Шевченка (згадати хоча б рецензію на «Гайдамаки»).

Статтю «Історія Малоросії» написав Белінський під претекстом критичного огляду праці М. А. Маркевича «Історія Малоросії», яка носить характер компліментарний і більшість тез якої взяв автор з «Історії Руссов ілі Малої Росції». Ця книга у 1843 р. ще не була видана друком, але вже ходила по руках у багатьох рукописних списках і була широковідомою.

Не цікавлять нас міркування Белінського про німецьку філософію, ані міркування про те, в скільки томів має вміститися історія Московщини. Зацікавлено лише його міркування відносно України, по тодішній офіційній царській термінології — Малоросії. Всюди, де тільки М. Маркевич говорить про український народ, як окрему самостійну фігуру на міжнародній шахівниці, — С. Белінський запускає в хід іронію, сарказм і наклеп, аби тільки таку страшну для чистокровного москаля-шовініста думку заперечити. Подасемо кілька цитат із статті С. Белінського, про якого, як про «друга українського народу та його культури», безперестанку пише тепер советська преса.

«... В авторі непомітно особливого історичного таланту: його виклад — сухий і втомливий... Головне діло (в писанні історії — Л. П.) полягає в тім, щоб розділити оповідь на розділи і позначити їх іменем князя, коли це історія князівства; іменем гетьмана, коли це історія Малоросії, і навіть іменнями двох чи трьох гетьманів, які одночасно володіли булавою. Але діло в ділі, а не в особах. Про осіб можна не згадувати...»

«Малоросія ніколи не була державою, отож і історії, в прямому значенні цього слова не мала. Історія Малоросії є не що інше, як епізод із царювання царя Олексія Михайловича: довівши оповідь до зіткнення інтересів Росії з інтересами Малоросії, російський історик повинен на якийсь час перервати свою розповідь, вказати епізодично минуле Малоросії, щоб потім повернутися до своєї оповіді. Історія Малоросії — це побічна ріка, що вливається у велику ріку російської історії. Малоросіяни завжди були племенем і ніколи не були народом, а ще менше — державою. Вони вміли хоробро битися і великодушно вмирати за свою батьківщину, їм вдавалося не раз перемагати дужого ворога з малими засобами, та вони ніколи не уміли користуватися наслідками своїх перемог. Розіб'ють у пень ворогів, покажуть чудеса героїства й хоробрости — і розійдуться по домівках пити горілку...»

Далі Белінський прирівнює шляхетне українське козацтво із зграєю напівдиких татар. З-поміж визначних політичних діячів України періоду козацтва і гетьманщини він виділяє тільки Богдана Хмельницького, який «мав державний розум», бо — «зрозумів, що Малоросія не могла існувати незалежною і самостійною державою». Цитуємо далі:

«Неможливість незалежного політичного життя для Малоросії він приписував (Богдан Хмельницький ніколи цього «не приписував» — Л. П.) географічному положенню цієї країни, яка з усіх сторін не має природних кордонів;

та була й інша причина, якої він може й не розумів: вона заключалася в патріархально-простодушному і нездатному до морального руху й розвитку характеру малоросів (нечисленним решткам малоросів з-поміж українців тепер особливо стане зрозуміло, чому їх звуть малоросами, — Л. П.). Цей народ віддлився й загартувався в таку непорушно-чавунну форму, що ніяк не підпустив би до себе цивілізації ближче, як на гарматний постріл...

»Історія Малоросії це, звичайно, історія, але не така, якою може бути історія Франції, або Англії... В історії Малоросії найцікавіше моральне обличчя племена, що мало таку пружну невагомну силу характеру, що знаходило поезію і захват життєвий в оргії битви і молодецького розгулу, як вияву широкого розмаху душі. Історія Малоросії сповнена дикої поезії, як її поетичні народні думи. Якраз це поминув новий історик Малоросії. Він захопився місією історика і уявив, що пише історію народу і держави, які мали б при сприятливіших умовах та обставинах, розвинутися у щось вічне і велике»...

Белінський стає раптом ніби в позу захисника українського народу, заявляючи, що «малоросійське плем'я» (!) не було ніколи холопом Польщі, і становило з Польщею та Литвою щось на зразок рівноправних штатів. Але ця заява була зроблена для того, щоб проголосити: «Злившись навіки з єдинокровною їй Росією, Малоросія відчинила для себе двері цивілізації, освіти, мистецтву, науці, від яких дотепер відгороджував її напівдикий побут. Разом з Росією перед нею тепер велике майбутнє».

І щоб остаточно затуманити голову читачам статті, великий не тільки талантом, а й шовінізмом та неперемірливою брехнею Белінський запускає вкінці цілу тираду про «Божий промисл»: «... В історії нічого не буває випадкового... в ній відкриваються невідкильні призначення світодержавного промислу, переможний хід світла розуму» — та інші невігластва.

Очевидно, як освічена людина, Белінський дуже добре знав історію Московщини-Росії. Отож знав, що не Москві вчити Київ, від якого все вона переймала, включно з релігією, грамотою, наукою. Тим непристойнішими видаються його писання на адресу українського народу і нашої історії. І це більш непристойнішими видаються писання сучасних москалів про увагу й любов Белінського — їх неперевершеного критика — до України і її культури. В непорушно-чавунній формі застигла Росія.

Леонід Полтава

ПРЕСОВИЙ ФОНД «В. Ш.»

Листа ч. 1414, збірщик **О. Зрада (Чикаго, США)**. По 1 дол. — В. Савчак, М. Білецький, А. Гайдук, В. Добрянський, О. Зрада, О. Заревич.

Листа ч. 1417, збірщик **В. Кулик (Чикаго, США)**. В. Кулик — 3 дол., М. Бобко — 2 дол.; по 1 дол. — М. Кикіш, Т. Приймак, К. Дмитро, П. Перейма, В. Р.

Листа ч. 1328, збірщик **О. Безкоровайний (США)**. О. Безкоровайний — 2 дол.; по 1 дол. — Р. Романчик, М. Шашкевич; Осип (?) — 50 ц.

З ініціативи **П. Куприка (Сканторп)** пожертвували на пресфонд «В. Ш.»: по 10 ш. — І. Селлак, М. Іваницький; по 5 ш. — С. Булка, А. Мицик, Й. Геллагеч, С. Скібіцький, І. Гриняк; по 2 ш. 6 п. — В. Кутний, П. Цюприк; по 2 ш. — В. Тирик, Т. Андрушко.

З нагоди хрищення **Ярослава** — сина П-ва **Дзвіників**, в м. **Брадфорд**, дня 1. 2. 54 р., присутні гості склали на пресфонд «В. Ш.» — 3 ф. 13 ш. 6 п.

З нагоди вінчання П-ва **Василиків**, в м. **Брадфорд**, дня 27. 2. 54 р., присутні гості склали на пресфонд «В. Ш.» — 6 ф. 15 ш. 6 п.

М. Макушанський — 3 шил.

Всім жертводавцям — щиро дякуємо

«СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА В УПА»

Розвідка д-ра Б. Гука (Віллард, Н. Й.), поміщена в журналі Українського Лікарського Товариства в Америці: «Лікарський Вісник», т. 1., рік 1., травень 1954 р.

Українське громадянство на еміграції має всі підстави гордитися новою публікацією Головної Управи Українського Лікарського Товариства в Америці, журналом «Лікарський Вісник», що розпочав свій вихід у травні 1954 р.

Мило вражає зовнішній вигляд обкладинки, роботи арт.-мал. Якова Гніздовського, формат вісімки, 52 стор. друку. Цінними є для англійського світу й англійська назва його та адреса Товариства. Бракує англійського змісту та коротеньких резюме-витягів з поодиноких розділів-розвідок журналу.

Крім редакційного вступу, на вісім рядків, голова УЛТА д-р Осінчук у статті «Ще один крок наперед» заповідає хроніку УЛТА, заєнованого 1950 р. в Нью-Йорку, США, з'ясовує працю і ціль журналу-органу УЛТА, «Лікарського Вісника», якого завданням є «бути духовим зв'язком» Товариства «з усіма лікарями-українцями, що тепер розкинені по цілому світі», як також містити інформації професійно-громадського характеру та наукові статті. Слід зазначити, що лікарська професія в США, крім інженерів, має з усіх фахів української інтелігенції добрі перспективи, бо всі лікарі в США працюють по своїм званні.

Далі слідує розвідка проф. д-ра мед. Василя Плюща, виголошена на ювілейній сесії УВАН у Мюнхені 1954 р. п. з. «Медична освіта та медична наука в Україні», «Спогади про українських лікарів» д-ра В. Панейка із Каракаса (Венесуела), про «Перші організації українських лікарів на західних українських землях» д-ра Богдана Олесницького з Ньюарку. Д-р Софія Парфамович (Дітройт) помістила розвідку «До історії українського лікарського життя в Галичині», д-р Григорій Скегар (Льос-Анджелес Каліф.) — «Як творився український лікар у Канаді й Америці?», д-р Еміль Л. Гарасим — «Перші українські лікарі в Америці», д-р Вольтер А. Петришин (Нью-Йорк) — «Трахеотомія», д-р Лларіон Човган — «Новотвори тазу та вагітність», д-р Григорій (Рачестер, Н. Й.) — «До питання української медичної термінології», д-р Ростислав Сочинський (Нью-Йорк) — «Кошти лікування в ЗДА», д-р Д. Осінчук (Нью-Йорк) — «Ідімо його слідами» (у десятиліття смерті бл. л. д-ра Маріяна Панчишина), бібліографія про медичні видання. Журнал закінчується некрологами «Наші втрати» про Валентину Радземовську, Амбродзія Кібзея, Андрія Гаврилюка, як також медичною хронікою «Українське Лікарське Товариство у Мюнхені».

Для історії наших визвольних змагань, зокрема доби УПА, особливе значення має розвідка д-ра Богдана Гука (Віллард, Н. Й.) про «Структуру Українського Червоного Хреста в Українській Повстанській Армії». Заподаємо тут цю річ бібліографічним порядком. Сам автор зазначає, що його розвідка обіймає терен Закарпатської України і може бути типовим образом структури Українського Червоного Хреста в Українській Повстанській Армії. Автор розвідки, це активний учасник визвольної боротьби УПА, що після приїзду до США очолює Товариство бувших воєнків УПА та виступає на святочних академіях, присвячених річницям постанови УПА.

В період формування УПА (1942-43 рр.), коли на Поліссі і Волині в боях христилися перші повстанські бойові прапори легендарно-героїчної УПА, що розпочала бій за УССД на два фронти, проти гітлеризму і комунізму, та впали перші жертви повстанців, настала потреба продовжувати славу традицію Українського Червоного Хреста 1918-20 рр., тобто доби розпаду царату,

національної революції і визвольної боротьби. Революційний Провід ОУН та Головне Командування УПА випрацювали рівночасно з пляном заснування УПА і плян заснування УЧХ, як також докладний плян його праці. Автор, як лікар та учасник періоду організації УЧХ при Головному Командуванні УПА зазначає, що назва УЧХ уживалася тільки на зовні, звичайно, у звітах, вживалася назва Служба Здоров'я.

Головна Управа Українського Червоного Хреста, що існувала при Українській Визвольній Раді (УГВР) і Головним Військовим Штабі УПА (ГВШ УПА) опрацювала головні напрями та інструкції, які передавались референтам УЧХ при красивих проводах УПА (КП УПА) та Штабах Воєнних Округ (ВО УПА) і т. п. аж униз до Проводів Округ та Командування Відтинків. В основному в Окружній Референтурі УЧХ, де напрями та інструкції Головної Управи УЧХ застосовувалися з врахуванням специфічних обставин теренів у жахливих умовах підпілля, що вимагали специфічних теренових метод праці, збігались три вузли. Д-р Гук подає їх так: перша — військова сітка, клітина УЧХ у регулярних відділах УПА. На чолі її стояв у кожному воєнним відтинку курінний лікар, що відповідав за стан здоров'я даного куріня УПА. Характер праці у відділах УЧХ був амбулаторійний, так званої першої допомоги. Другою була фармацевтична сітка УЧХ, яка забезпечувала терен в медикаменти та збиранням лікарських зел. Нею опікувалася Жіноча Організаційна Сітка. Практично у 80 % робила це дівчата. Медикаменти і лікарські зела консервувались і зберігались в аптеках-кривках. Третьою була теренова сітка УЧХ, що несла засадничий тягар тої санітарно-медичної праці, беручи участь в активній боротьбі, наступами мусіла пробиватись ніччю поміж ворожі стійки й застави до ранених і хворих у кривках-шпиталях різних куштів. Куц — це найнижча клітина теренової сітки, що обіймає 5-6 сіл, далі був район, надрайон, округа і т. п. Медичною працею кушчевих клітин УЧХ керував районний санітар, який мав на санітарних пунктах осібних санітарів, що дбали про здоров'я ранених і хворих, як також про стан здоров'я населення даної місцевости. Часто ті кривки-шпитали були ворогами викриті й записались до історії героїки УПА золотими буквами. В тім подивудінім груповім геройстві зустрічались також і лікарі жиди, напр., шеф-лікар УПА Захід, д-р Гарвіш, командир шпиталя-кривки із Труханова — д-р Кум, який помер героїською смертю, обороняючи від большевиків у лютому 1946 р. свій шпиталь, за що його після смерти нагороджено Золотим Хрестом Заслуги УПА, д-р Максимович був лікарем Першої Підпільної Старшинської Школи в Карпатах (теж жид). Також в УПА зустрічалось чимало жидів-фармацевтів, санітарів і т. п. (заподано це за проф. Л. Шанковським: «Десять років боротьби» із книги «УПА в боротьбі за свободу», вид. англ. мовою комітетом Об'єднання Американських Українських Організацій міста Нью-Йорку, 1954 р., ст. 224).

Районовими клітинами УЧХ, твердить автор, кермував надрайоновий лікар, що був відповідальним за постачання клітин ліками, медичним персоналом та кермував санітарними курсами вишколу. Він підлягав окружному лікареві, де збігались усі вузли, що творили цілість сітки УЧХ даної округи. Автор заподає в своїм нарисі теж і схему організації УЧХ зі всіми її клітинами.

Слід відмітити, що цей нарис спільно із розвідкою батальйонного лікаря УПА, д-ра Богдана Мелодії-Крука, про УЧХ в АБН-Кореспонденц опублікований англійською мовою в книзі «УПА в боротьбі за свободу».

Д-р О. Соколевич

БІБЛІОГРАФІЯ

Проф. О. Оглобін: «ХМЕЛЬНИЧЧИНА І УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВНИСТЬ». Вид. Оборони Чотирьох Свобід України і Спілки Української Молоді в США. Нью-Йорк, 1954. Стор. 24, ціна 40 цент.

Володимир Кримський: «ЕТАП» — новелі. Вид. Миколи Денисюка, Буенос-Айрес, 1953. Стор. 142.

Петро Мірчук: «ВІДРОДЖЕННЯ ВЕЛИКОЇ ІДЕЇ» — 3 цикло: «Український націоналістичний рух першої половини ХХ століття», брошура перша. Накладом Головної Управи Ліги Визволення України. Торонто, Онт., 1954. Стор. 64, ціна — 50 центів.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА за час від 9. 4. 1949 — 31. 12. 1953 р. Ч. 77. Париж — Нью-Йорк — Торонто — Сідней, 1954. Накладом Товариства.

Юрій Артюшенко: «ПІДСТАВИ ДЕРЖАВНОЇ ДІЇ» (відбитка з журналу «С. У.»). Накладом Видавництва «Самостійна Україна», Чикаго, 1954.

Павло Маценко: «ЯКИМЕНКО ФЕДІР СТЕПАНОВИЧ». Видано в 10-ту річницю існування осередку УКО, Вінніпег, 1954, стор. 20.

«ЯК ПИСАТИ АНГЛІЙСЬКІ ЛИСТИ» — Накладом Союзу Українців у В. Британії. Лондон, 1954. Стор. 64.

«КИЇВ» — журнал літератури, науки, мистецтва, критики і суспільного життя. Числа 2 і 3, 1954 р. Видавництво «Київ»: Kyiv, 838 N. 7th Str., Philadelphia 23, Pa.

«УКРАЇНА І СВІТ» — література, наука, мистецтво і громадське життя. Зошит 12-13. ГанOVER, 1954.

«УКРАЇНЬСЬКЕ ПРАВОСЛАВНЕ СЛОВО» — місячний урядовий орган Української Православної Церкви в США. Червень, ч. 6. 1954.

«ЩОДЕННИК НАЦІОНАЛЬНОГО ГЕРОЯ СЕЛЕПКА ЛАВОЧКИ». Бібліотека «Мітли» ч. 1. Вид. Ю. Середяка, Буенос-Айрес, 1954. Стор. 154.

Дарія Ярославська: «В ОБІМАХ МЕЛЬПОМЕНИ» — роман. Вид. Миколи Денисюка, Буенос-Айрес, 1954. Стор. 414.

«САМОСТІЙНА УКРАЇНА» — місячник культури, політики і суспільного життя. Чикаго, травень, ч. 5, 1954.

«УКРАЇНСЬКИЙ ГОСПОДАРНИК» — науково-популярний орган. Квартальник, рік 1., ч. 2., Нью-Йорк, 1954. Стор. 60.

“THE UKRAINIAN QUARTERLY” — Published by Ukrainian Congress Committee of America, Number 2, Spring, 1954.

“UKRAINE LIBRE”, No. 3, 1954. Buenos Aires (іспанською мовою). Стор. 96.

“UKRAINE IN FOREIGN COMMENTS AND DESCRIPTIONS from the VIth to XXth century” by Volodymyr Sichynskyj. New York, 1953. Published by Ukrainian Congress Committee of America. Стор. 236.

“THE STALIN FAMINE”, Ukraine in the Year 1933. By Pigido-Pravoberezhny, with a Foreword by Moira Roberts. Published by the Ukrainian Youth Association in Great Britain. London, 1954. Стор. 72.

“UKRAINE IN VERGANGENHEIT UND GEGENWART”, III. Jahrgang, Munchen, Juli-September 1954, Nummer 3(II).

«СВІТЛО» — Католицький журнал для українського народу. Видають ОО. Василіяни. Торонто, червень, ч. II, 1954 р.

«ВІСНИК» — суспільно-політичний місячник. Орган Організації Оборони Чотирьох Свобід України. Нью-Йорк, червень, ч. 6, 1954.

«ВІРА Й КУЛЬТУРА» — місячник Української Богословської Думки і культури. Орган Українського Наукового Богословського Товариства. Вінніпег, ч. 8, червень, 1954.

«КАТОЛИЦЬКА АКЦІЯ» — місячний орган Централі Українців Католиків Апостольського Екзархату Західної Канади. Рік V., ч. 7-8, Едмонтон, 1954.